

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	22
'AHO	Tu'apulelulu, 6 'Okatopa 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakati

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Fakafofonga Fika 9 Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

M teni Tapueluelu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 22/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Tu'apulelulu 6 'Okatopa, 2016
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti 'A'ahi Vahenga Niuatoputapu.
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		5.1 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Fika 4/2016: 'Atita'i Tau'atina 'a e 'Ofisi 'Atita Seniale ki he ta'u ngata ki he 30 'o Sune 2014 mo e 30 Sune 2015.
		5.2 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Fika 5/2016: Tu'utu'uni ki hono ngaue'aki 'a e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea.
		5.3 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Lao Fika 5/2016: Ngaahi Fakatonutonu 'oku fokotu'u ke fakahoko ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.
		5.4 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Fika 5/2016: Fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 28/2016 mo e Tohi Tangi Fika 6/2016 – 'oku fekau'aki mo e Lipooti 'a e Kautaha kuo Lesisita 'a e Kau Ngaue Faka-Faha'i Ta'u 'a Tonga 'i 'Aositelelia.
		5.5 <u>Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea:</u>
		5.5.1 Vahenga Fili Vava'u 15
		5.5.2 Vahenga Fili Ha'apai 13

	<p>5.6 <u>Lipooti Folau:</u></p> <p>5.6.1 Lipooti Folau Fekau‘aki mo e Pule ‘a e Lao mo e Ngaahi Totonu ‘a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.</p>
	<p>5.7 <u>Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 1 – 27/2016</u></p> <p>Fika 1/2016: Ke faka‘ataa mai ‘a e ngaahi me‘angaue ngaahi Hala Pule‘anga ‘a e Pule‘anga ki he Kosilio Fakavahenga Vava‘u 16 ke faka‘aonga‘i ki hono teke, tanu mo valita ‘o e ngaahi Hala Pule‘anga kae tomu‘a fakalelei‘i ‘a e me‘angaue ‘e he Pule‘anga pea toki tuku mai.</p> <p>Fika 2/2016: Ke vahe‘i ha pa‘anga makehe ‘e 8 miliona mei he patiseti 2016/2017 ke no mei ai ‘a e kau ngoue vanilla mo e kau ngoue to kava Tonga ‘i he Vahefonua ‘Eua mo e Vahefonua Vava‘u pe.</p> <p>Fika 3/2016: Ke vahe‘i ha sea makehe ‘e 2 ‘i Fale Alea ma‘ae Hou‘eiki Fafine.</p> <p>Fika 4/2016: Ke monomono ‘a e founa ngaue ki he 13 miliona na‘e faka‘at ‘e he Pule‘anga ke no mei ai ‘a e kau ngoue mo e ngaahi sekitoa fakatupu koloa.</p> <p>Fika 5/2016: Ke fakalahi ‘a e patiseti ‘o e 2016/2017 ke feau ‘a e fiema‘u vivili ‘a e Vahenga 16 ki he vai.</p> <p>Fika 6/2016: Ke tokoni mai ‘a e Pule‘anga ke fokotu‘u ha founa no fo‘ou ke solova‘aki ‘a e palopalema ‘o e totongi tupu ma‘olunga ‘a e kautaha SPBD.</p> <p>Fika 7/2016: Kole ha tokoni \$117,400 ke kumi‘aki ‘a e misini kosi teke, tulekit kosi mo e ngaahi misini kini ke ngaue‘aki ‘e he ngaahi kolo ‘e 12 ‘i Vava‘u 16.</p> <p>Fika 8/2016: Ke fakapa‘anga ‘e he Pule‘anga pe te nau kole ha \$85,000 ke kumi‘aki ha loli toni ‘e 3 hiko veve mo ha kapa veve ‘e 650 ke ngaue‘aki ‘e he ngaahi kolo ‘e 12 ‘i Vava‘u 16.</p> <p>Fika 9/2016: Ke vahe‘i ha ‘inasi pau ‘o Vava‘u 16 ‘i he ngaahi sikolasipi ako ‘a e Pule‘anga.</p> <p>Fika 10/2016: Ke fakalelei‘i ‘a e Lao Tapaka mo e ngaahi holo fakasiasi ‘oku a‘utaki ki ai ‘a e ngaahi fakataputapai ‘a e Lao.</p> <p>Fika 11/2016: Ke fokotu‘u ‘a e ngaahi maama hala ‘i Vava‘u 16.</p>

	<p>Fika 12/2016: Ke hiki hake ‘a e vahenga ‘o e kau toulekeleka mei he \$65 ki he \$100 pea holoki hifo ‘a e ta‘u motu‘a mei he 70 ki he 65.</p> <p>Fika 13/2016: Fakakau atu ha ngaahi fe‘auhi sipoti ki he Vahefonua ‘Otu Motu he sipoti 2019.</p> <p>Fika 14/2016: Fa‘u ha lao makehe ki he fanau ‘i lalo he ta‘u 16.</p> <p>Fika 15/2016: Ke fakakau ‘a e ako ngaue (work experience) ‘i he silapa ako ‘a e Form 5 mo e Form 6.</p> <p>Fika 16/2016: Ke fakaloloto ‘a e afu Si‘i ‘i Vava‘u.</p> <p>Fika 17/2016: Ke faka‘at fakalao ke hu mai ‘a e ngaahi mahafu ki he ngaahi me‘afana.</p> <p>Fika 18/2016: Ke fa‘u ha lao ki hono langa ‘o e ngaahi Fale Afaa (standard building).</p> <p>Fika 19/2016: Ke ‘i ai ha femahino‘aki ‘a e Pule‘anga Tonga mo Tu‘apule‘anga ke faka‘at ‘a e kakai Tonga ke nau hu ta‘evisa ki Nu‘usila, ‘Aositelelia mo ‘Amelika.</p> <p>Fika 20/2016: Ke fa‘u ha lao ki hono mapule‘i mo tokangaekina ‘a e kau penipeni he ve‘ehala.</p> <p>Fika 21/2016: Fa‘u ha lao fakatonutonu ki he founga mo e taimi ‘oku ‘at ai ki he ngaahi saliate mamafa he hala pule‘anga.</p> <p>Fika 22/2016: Ke fai ha vakai ki he Lao ‘a e Poate Vai ‘a Tonga.</p> <p>Fika 23/2016: Ke Liliu e anga hono fili ha Memipa Poate ki he ngaahi Poate ‘a e Pule‘anga.</p> <p>Fika 24/2016: Ke fokotu‘u ha tau‘anga pasi ‘i Neiafu ke tali ai e f nau mo e kakai.</p> <p>Fika 25/2016: Ke langa ha fale talitali‘anga kakai ‘i he lalo ‘ovava Maketi ‘Utukalongalu.</p> <p>Fika 26/2016: Fa‘u ha lao ke fakapalanisi ‘a e founga ‘oku fakalele ai ‘a e ngaahi kautaha vakapuna fakalotofonua.</p> <p>Fika 27/2016: Ke langa ha uafu tau‘anga vakameili ‘i Mui-Talau, Neiafu.</p>
--	---

		<p>5.8 <u>NGAAHI NGAUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA:</u></p> <p>5.8.1 Fakamatala Fokotu‘utu‘u Ngaue Fakapa‘anga – Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga – Fepueli 2016</p> <p>5.8.2 Potungaue Ki Muli mo e Fefakatau‘aki 2015</p> <p>5.8.3 Potungaue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2014 & 2015</p> <p>5.8.4 Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘anga ki he ngaahi ta‘u 2012/2013, 2013/2014 & 2014/2015</p> <p>5.8.5 Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga ki he ta‘u ngata ki he 30 Sune 2015</p>
Fika 06	:	<p>Ngaahi Me‘a Makehe:</p> <p>(i) Taimi 2 – 4 Efiafi: Ngaahi Fehu‘i mo e Tali Lea (Oral Questions & Answers Time)</p>
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu.....	10
Ui ‘a e Fale.....	10
Poaki	10
Me’a ‘a e Sea	10
‘A’ahi mai ki Tonga Sea Fale Alea Siamane.....	11
Fie ‘ilo Kolisi Tutuku ‘Atele palani Pule’anga fokotu’u mala’e t pulu ‘i ‘Atele.....	11
Fakama’ala’ala tokoni ki he sola falemahaki Vava’u.....	13
Tokanga ki he ongoongo me’a ‘Eiki Pal mia ke fakahifo Komisiona Polisi	13
Mahu’inga ng ue fakataha Kapineti mo e kau ng ue fakapule’anga	13
Fakam l ’ia tokoni Pule’anga ki Ha’apai.....	14
Hoha’a fekau’aki mo e teu fokotu’u mala’e tapulu ki he Sipoti 2019.....	14
Faka’apa’apa miniti ‘e taha ki he M mipa m l l Fale Alea ‘Uhila Liava’a	15
L pooti ‘A’ahi Fale Alea Niuatoputapu	16
Fakam l ’ia tokoni kuo fai ki he pamu vai moe sola ‘a Niua	16
Fakam l ’ia tokangaekina Pule’anga ako ongo Niua.....	17
Konga ‘api ma’a e ongo Niua ‘i Havelu	17
Faka’amu na’a ‘i ai ha vaka & feitu’u lingi’anga veve ‘a e Ongong Niua	17
Ng ue ‘amanaki fakahoko ki he ma’u’anga vai Niuafo’ou	17
Ngaahi fakataha na’e fakahoko.....	18
Tokanga ki he v henga kau ng ue fakapule’anga ongo Niua.....	18
Me’a e Sea.....	21
L pooti K miti Pa’anga fika 5/2016 fekau’aki \$ tokoni v henga fili	21
Founga ‘e ua ke ngaue’aki pa’anga tokoni v henga fili	21
Tokanga ki he founga hono ua ngaue’aki pa’anga ki he ngaahi v henga fili	23
Fehu’ia fatongia kau N pele felave’i mo e \$ tokoni v henga fili.....	25
Mahu’inga ke fakakau kau Nopele he poloseki fakalukufua e v henga.....	25
Mahu’inga ke palani’i lelei s niti ke ngaue’aki	25
Fakamamafa’i mahu’inga ‘ilo hu’unga e pa’anga tokoni	26
Tokanga ke ‘i ai ha lau kau Memipa koe’uhi ko nautolu tali ui ki he ‘atita	26
Taukave ko e \$ tokoni na’e ‘omai he laum lie ‘o e fefalala’aki.....	27

Tokoni ki he founa ‘uluaki hono ngaue’aki \$ tokoni ngaahi v henga.....	27
Taukave ‘i ai totonu kakai lesisita pe ta’elesisita fili ki he \$ tokoni	28
Fokotu’u fakafoki founa ngaue’aki \$ vahenga to e fa’u fakalelei	28
Mahu’inga ‘oua tufa \$ tokoni v henga fakatatau ki he fiema’u e Fakafofonga	30
Mahu’inga & faingofua ‘ave \$ tokoni v henga ki he ngaahi kosilio fakakolo.....	30
Kau Fakafofonga N pele vahefonua ‘Eua he kaunga ki he \$ tokoni v henga fili	31
Mahu’inga tali ui ki he \$ tukuha e kakai.....	31
Fokotu’u ke tali founa ngaue ke tukuange mai ‘aki \$ tokoni v henga	32
Taukave ko e silini tokoni ke kei pule p ‘a e Fakafofonga ki ai	32
Palopalema fakakelekele ‘uhinga tuai ng ue ki he mala’e t pulu	34
Kole Pule’anga tukuange ‘isiu mala’e tapulu ng ue ki ai Kapineti	36
Fokotu’u ke fakalahi pe mala’e t pulu ‘Atele kae takai 2 fe’auhi	36
Fiema’u ke fakamole lahi Pule’anga ka fiema’u ha kelekele	37
Tokoni ke ‘ai ke taha pe mala’e tapulu ke lava hono tokanga’i	38
Polokalama fakafehu’i e Kapineti.....	39
Fai e faka’amu ke kakato langa Ha’apai ki he Kilisimasii pe ta’u fo’ou	40
Palopalema langa Ha’apai ko e feto’aki hai ‘oku ne ma’u ‘a e fale	41
Fehu’ia taimi fakahoko ai monomono ‘ahanga Foa & luo ‘i F kakai	43
Tali Pule’anga ki he ngaue monomono ‘ahanga Foa & luo F kakai	43
Fokotu’u ke paloti’i L pooti ‘a’ahi faka-Fale Alea Niuatoputapu	45
Poupou ‘osi teu’i kau faiako ke fakahoko fatongia ‘i lokiako	46
P loti’i ‘o tali e L pooti mei he V henga 17	46
L pooti Fika 5/2016 K miti Pa’anga fekau’aki mo e \$ tokoni faka-Fale Alea	47
Mahu’inga ke ‘ilo Fakafofonga Fale Alea ki he fiema’u vivili hono v henga.....	48
Mahu’inga ke fakamali’i palani fakafonua mo e ng ue ‘a e Fakafofonga	49
Poupou ki he founa ke makatu’unga hono tukuange mai \$ tokoni v henga fili.....	50
Tokanga ki he te’eki fakalao’i ngaahi kosilio fakakolo mo fakavahe	50
Fakamahino founa ‘e ua ke ngaue’aki ki ai silini tokoni ngaahi v henga	51
Poupou ke fakafaingofua’i ange hono tukuange mai silini tokoni	51
Tokanga ke ngaue’aki Lao e Pule’anga ki he ngaahi me’a fakakosilio.....	54
Fokotu’u ke ngaue’aki pe founa motu’a ki he silini tokoni	55
Fokotu’u tali L pooti K miti Pa’anga & ngaue’aki founa motu’a he \$ tokoni	56

Kole ke lalaka mo e taimi ke maau ange ai ng ue	56
Tokanga ke maau e fakahoko fatongia ‘a e Fakafofonga	57
P loti’i ‘o tali L pooti K miti Pa’anga mo hono ngaahi fakatonutonu	62
L pooti ngaahi ng ue kuo lava mei he K miti Kakato	62
P loti’i ‘o tali Fakamatala Fokotu’utu’u Ng ue Fakapa’anga, Fepueli 2016	63
P loti’i ‘o tali L pooti Potung ue Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 2014/2015	63
P loti’i ‘o tali L pooti Potung ue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule‘angá 2012-2015	64
P loti’i ‘o tali L pooti Pangik Pulé ki he ta‘u ngata ki he ‘aho 30 Sune 2015	64
P loti’i ‘o tali L pooti K miti Pa‘angá Fika 5/2016	64
Kelesi	65

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1010 Pongipongi

‘Aho: Tu’apulelulu, 6 ‘o ‘Okatopa, 2016.

Taimi: 1000-1010 pongipongi.

S tini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, (Lord Tu’ivakan),

‘Eiki Sea: K taki Kalake ‘o fai mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e hiva kotoa ‘e he Hou’eiki M mipa ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

<004>

Taimi: 1010-1020

‘Eiki Sea : K taki Kalake ‘o fai mai ‘etau tali uí.

Ui ‘a e Fale

Kalake T pile : Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Tokoni Pal mia mo e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga N pele ‘a ‘Ene ‘Afió, kae’uma’ e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, kae ‘ataa ke fakahoko e ui ‘o e Falé ki he pongipongi ni. ‘Aho Tu’apulelulu, 6 ‘o ‘Okatopa, 2016.

(Na’e fai ai pe heni ‘a e tali ui).

Kalake T pile : ‘Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea : M l .

Poaki

Kalake T pile : ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa. Sea ko e ngata’anga ia e tali ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ni. Ko e ‘Eiki Pal mia ‘oku poaki mai ‘i he houa pongipongí. ‘Oku kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga & Palani Fakafofonga, peh ki he ‘Eiki Minisit Lao, pea tatau pea mo ‘Eiki N pele Vaea, kei hoko atu ‘ene poaki folau. Ko Sosefo Fe’ao Vakati ‘oku poaki t mui mai. Ko e toenga e Hou’eiki M mipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a t mui mai p . M l ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e Sea

‘Eiki Sea : M l . Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua Mafimafi hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki He’ena ‘Afió, Kingi Tupou VI, kae’uma’ e Ta’ahine Kuiní, Kuini Nanasipau’u, mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Tapu foki ki he ‘Eiki Tokoni Pal miá, kae ‘uma’ e Hou’eiki Minisit e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou’eiki N pele e fonuá, kae ‘uma’ e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, pea m l mu’a Hou’eiki ho’omou kei laum lie lelei ki he ‘aho ni, ‘aho faka’ofa’ofa ko eni. Ko ia, Hou’eiki ‘e kei hoko atu p ‘etau ng ué, pea ko e kole atu p ke fakahoko atu kia kimoutolu, Hou’eiki.

‘A’ahi mai ki Tonga Sea Fale Alea Siamane

‘Oku ‘amanaki foki ke ‘a’ahi mai e Sea ‘o e Fale Alea ‘o Siamané, ‘i he kole p ‘a e motu’a ni, koe’uhí ke faka’ilonga p ‘a e ta’u 140 ‘o e Talite ‘a Siamane mo Tongá, pea na’e loto lelei e tangata’eiki ke afe mai ai p he’ene ngaahi ‘a’ahi ki Tonga ni. Pea ‘e ‘i heni ia, ‘e tau mai he p Tokonakí, pea ‘oku’i ai p ‘a e polokalama. Ka ko e tokanga p ki he Monité, ‘oku ‘i ai ‘a e, koe’uhí ‘e fai ‘a e fakataha mo e toko taha ko ení ‘i he 10.15. Ka ko e 10.35 ‘e fakamo’oni ai e *solar project* pea mo e, mahalo ‘e ‘ikai ke ‘i heni e Minisit Mo’uí, ka ko e Minisit *Revenue*, koe’uhí te na fakamo’oni mo e ‘Amipasittoa Siamane ‘a e *project* ko eni ki Vava’ú. Pea ‘oku hokohoko atu p e ki’i polokalamá, pea ‘oku faka’amu p , ‘a ia ko e *lunch* ‘e fai p ki heni. Ko ia, Hou’eiki, ‘oku fiema’u p ke mou ‘i heni.

‘I he taimi tatau p , ‘oku ou tui na’e ‘osi tufa atu p homou fanga ki’i h kesi mo e fanga ki’i *cufflinks*. ‘Oku ou faka’amu ‘e lava p ke mou tui mai p ia. Ko hotau h kesi faka-Fale Alea ena na’e toki ‘omai, pea ‘oku ‘i ai p mo e ‘ h kesi lanu *grey*, ka ‘e toki feinga’i mai p mo ia, koe’uhí ke toki tufa atu kiate kimoutolu. Pea ko e polokalama ia ki he Monité.

‘Oku teu foki ki he kole mai mo e Komisoni ki he V mo e Kakai, ke nau lava mai ke fai ha fakama’ala’ala pea mo e Hou’eiki M mipa Fale Alea, ‘a ia ko e 12.00. Kalake, ko e ‘aho ni? Ko ia, 12.00 ‘o e ho’at ni. Tau tuku ko eni he 12.00. Kapau, kole p ke mou angalelei ‘o me’a heni, ke lava mai e m tu’a ko eni, fai fatongia mei he Komisoni ki he V mo e Kakaí, ke ki’i *brief* nounou mai p kimoutolu, Hou’eiki.

Ko e me’a p hokó, ‘Eiki N pele, ko e ‘uhinga p ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e ‘Eiki Pal mia, kae mahalo na’a toki lava ki ‘a ho’at , pe ko e,

Lord Nuku : ‘Oku ‘i ai p mahalo e kau Minisit ia heni ‘oku nau M mipa, mahalo tui te nau lava p ‘o tali mai p .

‘Eiki Sea : Pe’i me’a mai p koe.

Fie ‘ilo Kolisi Tutuku ‘Atele palani Pule’anga fokotu’u mala’e t pulu ‘i ‘Atele

Lord Nuku : Fakatapu atu mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. Fakatapu foki ki he ‘Eiki Tokoni Pal mia, kae ‘uma’ e Hou’eiki Kapinetí, kau Fakafofonga e Kakaí, pea peh foki ki he kau Fakafofonga e Hou’eiki N pelé. ‘Eiki Sea, ko e fakahoha’a ko e pongipongi ni, ‘Eiki Sea, k taki fakamolemole p , ko e fehu’i pea mei he Kolisi Tutuku ko , Kolisi Tongá, ‘o fekau’aki pea mo e fokotu’utu’u ‘a e K miti Sipoti ko eni ko ‘a Tongá, ki he mala’e t pulu, koe’uhí ko e peh ke fokotu’u ki ‘Atele. Pea ko ‘enau fehu’i maí, he koe’uhí ‘oku lolotonga ‘i ai e fokotu’utu’u ‘a e Kolisí, ki he ako nofoma’ú, kapau ‘e fakahoko e me’a ko ení, Ko e ongoongo ia kuo nau ‘osi ma’u ‘enautolu mahalo mei he fakataha ko eni ko e mahalo ‘a e K miti ko eni ko Teknikale, pe ko e K miti *Facility*. ‘Ikai ke u lave’i ‘eau pe na’e anga f fe ‘ene mama kitu’á. Ka ko e fehu’i maí ke fehu’i ange mu’a ki he Hou’eiki Pule’angá, pe ko e h hono mo’oni ‘o e fokotu’utu’u ko ení, ‘a eni ko ‘oku peh ko e ‘ai ke fakaangaanga ke fakahoko ki ‘Atelé. He kuo ‘osi ‘i ai ‘enau pa’anga ‘anautolu.

Ko ‘enau fakahoko maí kuo ‘osi ‘i ai ‘enau pa’anga ‘anautolu ‘e 7 kilu kuo ‘osi t naki koe’uhí ke

fakahoko ‘a e ng ue ko eni ko ki he ako nofo ma’u ko ‘a e Kolisi Tongá. Ka koe’uhí ‘oku hoha’a ‘a e fokotu’utu’ú, koe’uhí ko e fanongo kinautolu, kapau ‘e lava e me’a ia ko ení, ‘o fai e fakakaukau ia ko ení, ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai e hoha’a ia ‘a e Kolisi Tutuku, Kolisi Tongá, koe’uhí ki he ng ue ko eni, koe’uhí he ‘e fepaki ia. Ko e me’a ko na’e fakaangaanga ko , Sea, ke fai ai e ng ue koe’uhí ko e tamaiki ko eni, ako nofoma’ú, Sea. Pea ‘oku fai e hoha’á ai, he koe’uhí ko e ongoongo ko eni ‘oku nau ma’ú, he koe’uhí ko e ‘Eiki Pal miá, ko ia ‘oku ‘Eiki Minisit Akó, ko e ‘Eiki Pal miá, ko ia ‘oku Sea he K miti *Facility*, ‘a e Sipoti. Ko e ‘Eiki Pal miá, ko ia ‘oku Sea he Tekinikalé. Pea ‘oku ‘uhinga peh , he ‘oku hang ‘oku nau hanga ‘enautolu ‘o fakapapau’i, ko e ‘ tu’utu’uni ko iá ‘e ngali fepaki ...

<006>

Taimi: 1020-1030

Lord Nuku: ... pea mo e ng ue ko ia ‘oku fokotu’utu’u ‘e he Kolisi, pea ‘oku nau peh p mahalo na’e ‘osi ‘i ai p pea mo e Tu’utu’uni Fakataha Tokoni, ki mu’a, ke to e fakamo’ui ‘a e ako nofo ma’u ‘i he Kolisi Tonga. Ka koe’uh ko e ongoongo ko eni ko ‘o e uike ní ‘a ko ia ‘oku nau ma’ú, pea ‘oku fai ai ‘a e hoha’á ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘uhinga peh ‘a e fakahoko maí, koe’uhí, ‘oku fiema’u p ke mea’i p ko e h ‘a e ng ue totonu ko ‘oku fokotu’utu’ú, he ‘oku ‘i ai p mo e ngaahi fokotu’utu’u, ‘a eni ko ngalingali fepakipaki mo ení ‘Eiki Tokoni Pal mia. Koe’uh ‘oku lolotonga lele ‘a e feinga pa’anga ia ko eni. Pea kapau ‘e fakahoko ‘a e mala’e t pulu ia ki he Kolisi Tongá, ‘e ngali fepaki ia pea mo e ngaahi fakakaukau ko ení Sea. K ko e fiema’u p ..ka ko e taimi tatau p foki Sea, ‘oku fie ma’u p ke lave’i ‘e he Fale ni, ‘a e t kunga ‘oku ‘i ai ‘a e fonua. ‘Oku ‘ikai ke tonu ia ke fai ‘a e ngaahi me’a peheni, ke l unga mai ‘a e kaká ‘i he ngaahi me’a kotoa p Sea. Ka ke k taki fakamolemole p ‘a e Feitu’una, k koe’uhí ko e ‘ikai ke lava ke mahino ‘a e anga ‘o e t kunga ko ení Sea, pea ko e ‘uhinga ia ‘o e fehu’i atu, p ko e h ‘a e tali ko ia mei he Pule’angá, ‘oku ou tui ‘e toki hoko atu ia ‘e kinautolu mo e K miti Sipotí ke fakalelei’i ‘a e ngaahi me’a ko ení kapau ‘oku ‘i ai ha v peh Sea. He ‘oku ‘ikai ke tonu ke ‘omai ‘a e ‘ me’a ia ko ení, p toe fakahoha’ai ho Falé, koe’uhí ko e ‘ikai te nau ‘ilo p te nau to e ki f , pea ‘oku nau fakahoko mai ai ke fakahoko atu ki he Feitu’u na, pe ko e h ha tali ko ‘a e Pule’angá ‘oku ou tui ‘e fakafiem lie p kia nautolu, ke fai ha femahino’aki Sea. Ko e me’a p ia ‘oku kole mai ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá mo e Kolisi Tutuku ko ia ‘o e Kolisi Tonga, m l .

‘Eiki Sea: Tokoni Pal mia, ‘oku ‘i ai ha..

‘Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu mo e Hou’eiki M mipa ‘o e Fale Alea. Sea ko e ‘ilo ‘a e motu’a ni Sea, na’e kau p foki ia hono t langa’i ki mu’a. Na’e te’eki ke u ‘ilo ‘e au ‘oku fakapapau’i ha me’a hang ko eni ko e me’a ‘a e Fakafofonga. Kapau p ‘e to e fiema’u p ha fakamatala ke to e fakalahi atu ki ai, te u toe lava p ‘o tukumai ‘a ho’at he’etau h mai ‘a ho’at . Ko e tu’u he taimi ní, kau p ia he ngaahi me’a na’e talanoa’i, pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou ia na’e t langa’i p ia mei mu’a. ‘Oku hang ko e fokotu’u atú Sea, kapau p ‘e to e fiema’u, ‘e lava p ‘o to e fakakakato mai ha to e fakamatala ki ‘a ho’at Sea. M l .

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisit Mo’ui.

Fakama'ala'ala tokoni ki he sola falemahaki Vava'u

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, tapu p pea mo e Feitu'u na kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea. Sea ko e ki'i fokoutua hake p 'a e motu'a ni ia Sea ke fakam l 'ia 'a e ongoongo lelei ko eni fekau'aki pea mo e 'ahi mai ko ia 'a e Sea Fale Alea 'o Siamane. 'Oku 'osi fai p 'a e talatalanoa ki he tokoni ko eni 'amanaki ke fai ki ai 'a e fakamo'oni he uike kaha'ú, ko e tokoni ki he *solar* ko ia ki he falemahaki 'i Vava'u, k 'e fai k toa 'a e ngaahi ng ue ko ia. 'Oku lolotonga fai foki 'a hono *finalize* 'a e ngaahi fokotu'utu'u pea mo e Tokoni Pal miá, pea mo e *SPREP* ki hono fetongi ko ia 'o e *asbestos* 'ato ko ia *asbestos* ko ia 'o e falemahaki. 'Oku fen pasi p ia ko e 'osi p ia hono fetongi 'a e 'ato *asbestos*, pea fakahoko atu ai p pea mo hono fokotu'u ko ia 'a e tokoni ko eni 'a Siamane 'i he *solar* ke tokoni lahi ki he falemahaki pea mo e kakai 'o e Vahefonua Vava'u. 'Oku ou fakam l atu he ongoongo pea mo e faingam lie ko iá Sea. M l 'a e ma'u faingam lie.

'Eiki Sea: M l . Hou'eiki 'oku maau p foki 'etau 'asenita, k 'oku ou kole atu p 'Eiki Minisit Polisi.

Tokanga ki he ongoongo me'a 'Eiki Pal mia ke fakahifo Komisiona Polisi

'Eiki Minisit Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakamolemole p 'a e ki'i tu'u hake he taimi hala ko ení, ka ko 'eku toki vakai hifo p eni ki he *internet* 'i he ongoongo ko ia 'oku 'asi mai mei he Matangi Tonga 'o peh : Na'e lea 'a e 'Eiki Pal mia tu'o 2 'a e kole ke fakahifo 'a e Komisiona Polisi. Na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a peh , ke peh na'e feinga 'a e Pule'angá ke fakahifo 'a e Komisiona Polisi ki he Fakataha Tokoni. 'Oku mahalo 'oku ma'u hala 'a e ongoongo ko ení, 'i he Matangi Tonga. Kole p koe'uhi ke me'a mai 'a e hou'eiki 'o e kakai ke fakatonutonu. Na'e 'i ai p 'a e me'a 'a e Pal miá, ka na'e 'uhinga ia ki he tokotaha kehe. Ko ia p Sea 'a 'eku..

'Eiki Sea: Sai p Fakafofonga ko 'etau minití, mou p 'o vakai ki he 'etau minití p 'oku tatau. 'Eiki N pele 'o Vava'u.

Mahu'inga ng ue fakataha Kapineti mo e kau ng ue fakapule'anga

Lord Tu'i'afitu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, peh ki he Tokoni Pal miá mo e Hou'eiki 'o e Fale. Hang p ko ia 'oku tafe tatau p mo e ongoongo ko ia 'oku me'a 'aki 'e he Minisit Polisi. 'Oku ou ki'i ' kovi hake 'aneuhu 'eku mama kavá 'o fanongo ki he l tio Nu'usilá ko e me'a tatau p 'oku me'a ki ai 'a e Minisit Polisi. 'A e peh he me'a 'a e 'Eiki Pal miá, 'oku 'i ai 'a e palopalema 'o e ng ue 'a e Pule'anga ko eni. Ko hono palopalemá eni, he 'oku 'ikai ke ng ue fakataha 'a e kau takí pe ko e Kapinetí *Executive*, pea mo e h h a tatau hono fakahoko fatongia 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá, 'oku fakahoko 'i he ngaahi 'ofisi.

Sea, 'oku 'i ai ai mo e me'a 'oku tukuaki'i 'i loto. Hangehang 'oku ng ue fakataha 'a e kau ng ue *civil servant* ia mo e t pile ko ení, ke hoko ko e makat kia'anga 'o e ng ue 'a e Pule'anga. Ko e fehu'í leva eni. 'Oku 'i f 'a e mafai 'o e fa'unga Pule'angá 'i he *Executive* p ko ha fonua 'oku fet 'aki 'a e *bureaucrats* pea mo e *bureaucracy* 'a e kau ma'u mafai 'o e tataki 'o ha Pule'anga, mo ha kau fakahoko fatongia ko e kau talangofua ko e kau sev niti ko ha Pule'anga vaivai ia. Ko e fehu'í, ko e h 'a e fa'unga taki 'oku fakahoko'aki 'a e vahevahe tatau, mo e maau mo e totonu mo e ho'ata ki tu'a 'oku tataki 'aki 'e he Pule'anga ni, ke ng ue fakataha ai 'a e kau ma'u mafai, mo e kau ng ue ho Pule'angá Sea. 'Oku fiema'u p h a taki ke ng ue fakataha, pea

mo e kau ng ue faka-sev niti faka-Pule'anga, he ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke h noa'ia ha taha ki he kau ma'u lakanga 'i he ng ue sivilé, k 'i he founa faka-Temok lati p ko eni 'i he tu'uaki pea fai ai mo hono fili ha taha 'oku fe'unga pea mo e ng ue. Hangehang kiate au 'oku fet 'aki 'a e tataki 'o e fa'unga 'o e Pule'angá, mo e kau fakahoko fatongia 'o e Pule'anga. Ko e me'a fakapango ia, hang ko e lea 'a e m tu'á, me'apango ia, ke 'i ai ha tolotolosia p hang ko e me'a 'a e Minisit Polisi 'i he 'aho ko ia kuo maliu atú, ke hoko ki ha tataki 'o ha fa'unga Pule'anga pehang ko Tonga ni, na'e 'ikai ke kolonia ha fonua, ka na'e tataki p mei he loto 'o e Tongá, 'i he tataki 'oku kei tu'u ai 'a e Pule'anga ko eni 'i he ki'i fonua 'i 'oseni. Ko ia p 'a e fakahoha'á Sea m l .

Eiki Sea: M l . Me'a mai.

Fakam l 'ia tokoni Pule'anga ki Ha'apai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, pea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e fokoutua hake p 'a e motu'a ni, ke fai ha fakam l ki he 'Eiki Tokoni Pal mia kae 'uma' 'a e taki p ko e tokotaha 'oku ne tokanga'i 'a e Tal kita L veni 'Aho na'a ne Sea foki he'emau fakataha 'aneafi, fekau'aki pea mo e palopalema ko ia na'e fai atu ai 'a e fakatangi. 'Oku mahino mai 'a e tokangaekina 'a e fakatangi kuo fakahoko. 'Oku me'a mai 'a e Tal kita L veni 'Aho na'e fakapuna p 'a e fo'i pamu 'a Fotuá 'aneafi, ke fakahoko 'a e ng ue ki ai, pea 'oku 'i ai 'a e fo'i timi te nau 'alu atu 'o liliu 'a e vaí 'i Kauvai Ha'anó , ke fai'aki ha ki'i pine 'a e k inga. 'Oku ou fakam l ai Sea, 'a e vave 'a e fetu'utakí, pea ko e kole fakamolemole p ki he k ingá, 'oku 'ikai ke lele atu 'a e 'Otuanga'ofá, toki 'alu atu he uike kaha'ú, , mahalo na'a nau mai kinautolu 'o tali 'a e fo'i pamu. 'Oku ou tui Sea ko e fakam l ma'olunga ia 'a e k ingá, 'enau fiefia 'enau fanongo mai kuo tali lelei'i mo vave 'e he Pule'angá 'oku nau fanongo mai ki honau le'ó, mo fakam l atu Sea he ma'u faingam lie ke fakahoko atu ai 'a e ki'i fakam l ko eni,. M l 'aupito.

Eiki Sea: Fakafofonga 'oku 'ikai ke lava ke kole ai p ke tuku ai p 'a e pamu ai?

Veivosa Taka: Sea, 'oku ou tui ko e pamú 'oku me'a mai p ... ko e me'a p 'oku fakafiem lié, 'e ngaahi pea mo e pamu *solar* ko ia 'a Kauvai.

Eiki Sea: Ko e me'a p na'a to e kole mai . M l 'aupito Hou'eiki Pule'anga'a e tokoní mo e fakavavevave 'a e me'a ko ia. 'Eiki N pele me'a mai.

Hoha'a fekau'aki mo e teu fokotu'u mala'e tapulu ki he Sipoti 2019

Lord Nuku: Sea 'oku ou fakam l p ki he 'Eiki Tokoni Pal miá 'i he tali ko ia na'e 'omai ki he fehu'i ko ia na'e faí 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ia na'e mahino ki he motu'a ni hang ko 'ene ..

<008>

Taimi: 1030-1040

Lord Nuku: ...Tali mai, na'e 'osi fai p hono alea'i ke fakahoko. K ko ia 'Eiki Tokoni Pal mia, 'a ia ko e t kunga ia 'e fakahoko 'a e ng ue ko eni ko 'oku hoha'a ki ai 'a e Kolisi Tutuku ki he mala'e t pulu p ko e h e t kunga ko 'oku 'i ai, he 'oku ou lave'i p 'a e ' me'a ka ko e tali ko

na'e 'omai 'Eiki Sea 'oku hang ko 'ene me'a mai na'e 'osi fai p talanoa ia ki ai ke fakahoko, ka ko 'eku ...

'Eiki Sea: Ko ia p 'Eiki N pele, mahalo 'oku... 'e pau ke ta'u 'e 4 ki he ta'u 'e 5 pea toki lava lelei mala'e t pulu, ka ko e anga ia e tu'u ko he taimi ni 'oku ou tui mahalo 'oku ki'i, 'e tuai ia ke to e fai ha mala'e t pulu, ke langa ha mala'e t pulu. Ko e me'a ko 'oku fiema'u ia ke mai ha mala'e lelei ko ke fai e sipoti, 'e ta'u 'e 4 ki he ta'u 'e 5. Pea ko e tu'u ko he taimi ni mahalo ko e iku toe 'etau ta'u 'e fiha? Ta'u 'e 2 p ko e ... 'Ikai ke, 'oku ou tui ...

Lord Nuku: Ko e, ko e, 'oku 'ikai foki ke fai 'a e hoha'a ia 'Eiki Sea ke peh ke fai ha tokanga ia koe'uh ko e h e t kunga, ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ia ko e ng ue ko 'a e Kolisi Tonga ko 'oku 'amanaki ko ke hoko atu, 'a eni ko ki he ... he kapau 'e fai e ng ue ko ena 'e faingata'a'ia leva 'a e fatongia ko eni ko ko 'oku fai ko ke fakafoki 'a e kolisi ki he ako nofo ma'u. Pea kapau hang ko ho'o... 'oku 'ikai ke tokanga e kolisi ia, ko 'enau fiema'u p nautolu p 'oku mo'oni 'e fakahoko ange ki ai ka koe'uh ko e anga 'enau fokotu'utu'u pea 'oku 'osi fai foki mo e feinga pa'anga ki ai Sea. Pea ko 'eku lave'i 'oku hang ko e me'a mai ko 'a e Tokoni Pal mia, k taki p Tokoni Pal mia 'o hang p ko ho'o me'a mai na'e 'osi fai p e talanoa ia 'e ala fakahoko p e ng ue ko ia. Ko e anga ia e mahino ko e motu'a ni ka koe'uh foki ko e fakahoko mai e fatongia ko eni ke u fakahoko atu p ko e h h tali mahino ko 'oku mou, 'a ko ki he taumu'a ko ia, p 'oku fakahoko p 'oku, he 'oku 'i ai e ng ue ia 'oku teuteu ki ai Sea. M l .

'Eiki Sea: Tokoni Pal mia, me'a mai.

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea h fanga p he fakatapu kuo 'osi aofaki, hang p ko na'e kole atu 'anenai Sea na'e 'osi fai p e talanoa'i kae tuku p mu'a ke u to e 'alu p 'o talanoa pea mo e k miti pea kapau 'e me'a pea toki 'omai ha tali fekau'aki mo e me'a ko 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga N pele 'i he'etau h mai ko eni 'a ho'at . M l .

Lord Nuku: M l 'aupito.

'Eiki Sea: M l .

Lord Nuku: Sea pea fakam l ki he Tokoni Pal mia.

Faka'apa'apa miniti 'e taha ki he M mipa m l l Fale Alea 'Uhila Liava'a

'Eiki Sea: M l . Hou'eiki ko e faka'osi p 'oku, 'oku ou tui 'oku mou lave'i p e si'i m l l e tokotaha 'a e kau ng ue faka-Pule'anga ka ko e tokotaha na'e Fale Alea ko 'Uhila Liava'a, pea 'oku ou kole p Hou'eiki ke tau ki'i *up standing* p ki'i miniti p 'e taha koe'uh ke ongo'i e tokotaha ko eni.

(Pea na'e me'a kotoa 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea ki 'olunga fakahaa'i 'enau faka'apa'apa mo fiekaung mamahi ma'ae M mipa Fale Alea M l l ko 'Uhila Liava'a, fakafuofua ki he miniti 'e taha)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito, ka tau liliu ai p 'o **K miti Kakato**.

Fe'ao Vakati : Sea fakamolemole Sea, lave'i p 'oku 'i he 'asenita 'a e ki'i L pooti 'A'ahi faka-Fale Alea 'a Niuatoputapu ke hoko atu ai p Sea.

'Eiki Sea: 'A k taki mou ki'i me'a hifo p ki ai. 'Asinga ai ko e toki tau mai e p pao mei tongamama'o. Me'a mai Minisit .

L pooti 'A'ahi Fale Alea Niuatoputapu

Fe'ao Vakati : Tapu p pea mo e Feitu'una Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Pal mia mo e Hou'eiki M mipa 'o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele e Fonua. Fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea kae 'at mo e motu'a ni ke fakakakato atu p mu'a e ki'i fakahoha'a fekau'aki pea mo e 'a'ahi faka-Fale Alea 'a e v henga Niuatoputapu pea 'oku ou lave'i p Sea kuo 'osi me'a atu e 'Eiki N pele Fakafofonga 'o e Ongo Niua 'a e 'a'ahi faka-Fale Alea ki Niuafo'ou. Ko u fakam l atu p Sea he faingam lie ko eni 'oku tuku mai ke fakaa'u atu p mu'a 'a e ki'i fatongia ko eni na'e fakahoko ko e 'a'ahi faka-Fale Alea ki Niuatoputapu.

Sea na'e, kamata'aki p ha fakataha pea mo e kau 'ofisakolo kae 'uma' 'a e pule fakavahe, Fakafofonga Pule'anga Le'ole'o 'o e 'aho ko ia kae 'uma' foki 'a e 'Eiki N pele ma'u tofi'a, 'Eiki N pele Tangip . Pea hoko atu ai p ki he ngaahi fono fakakolo 'i Falehau, Hihifo pea mo Vaipoa kae 'uma' foki 'a e motu ko eni ko Tafahi.

Fakam l 'ia tokoni kuo fai ki he pamu vai moe sola 'a Niua

Na'e kamata p Sea 'a e ngaahi ng ue kuo lava 'o fakahoko ki he vahefonua Niuatoputapu pea, ka na'e ki mui ia Sea na'e fai p 'emau ki'i fakamatala pa'anga ki he s niti ko eni ko na'e ... faka-Fale Alea pea na'e tuku atu p pea mo e tatau e *statement* p ko e *receipt* 'o e ngaahi ng ue na'e fai'aki ko 'a e s niti faka-Fale Alea ki he pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo, kae 'uma' foki 'a e Fakafofonga Pule'anga Le'ole'o. Pea mau hoko leva Sea ki he ngaahi ng ue kuo lava hono fakakakato, kau ai 'a e ngaahi vai fakakolo ko eni 'a e ngaahi kolo 'e tolu, ko Niuatoputapu, Falahau, Hihifo pea mo Vaipoa, na'e muimui folau atu p e motu'a ni 'i he 'Amipasitoa Siapani ki hono huufi p ko hono hopoki 'o e ngaahi me'a ng ue ko eni pea fakafiefia lahi ki he k inga 'Eiki Sea kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa 'a e fakalelei kuo fai, 'ikai ke ngata p 'i he pamu vai ka ko e pamu sola foki kuo fakaa'u ki ai.

Na'e 'osi lava p foki pea mo e ngaahi tangik vai ke fakakakato e ngaahi f mili ko eni 'i he motu ko eni ko Tafahi. Pea Sea 'oku fakam l lahi ki he *MORDI* he'enu fakakakato e ng ue ko ia. Lava p Sea pea mo e fanga ki'i maama hala na'e tufotufa mai pea mei he potung ue e 'Eiki Tokoni Pal mia pea ko e ' poki fo'ou ia ki he k inga 'e Sea pea 'oku fakafiefia lahi 'aupito peh ki he ' fonua 'a Falehau. Pea 'oku to e kole p foki 'e Hihifo mo Vaipoa mo Tafahi 'enu ngaahi la'i kapa ke fakalelei'i 'enu ngaahi ' fonua. Na'e fai e kole ki he 'Ofisa Ngoue ke to e fakamo'ui pea mo hono to e fakaakeake 'a e 'akau ko e *lime*, ko e 'akau tu'ufonua foki eni e motu ni k kuo kongala lahi 'ene mole pea ko e taimi lahi 'Eiki Sea na'e fai e ng ue ki ai pea 'oku 'ikai ke to e loko fua ka na'e lava hono fakaili 'a e 'akau ko eni 'o lava 'o faka'ali'ali he faka'ali'ali ngoue. Fai 'a e fakam l lahi ki he 'Eiki Minisit Ngoue kae 'uma' 'ene 'ofisa pule ko eni 'i he Vahefonua Niuatoputapu, 'Etuata 'a e ng ue lahi kuo fakakakato ko ia.

NSea 'oku lolotonga lele atu foki hono, ngaahi ng ue ki hono langa 'o e falemahaki fo'ou ko eni ko 'o Niuatoputapu. 'Oku fai p e 'amanaki pea mo e faka'amu 'e vave p 'a hono fakakakato e ng ue ko ia ka ko e ng ue ko ia 'oku lolotonga fakahoko p Sea.

Fakam l 'ia tokangaekina Pule'anga ako ongo Niua

'Ikai ke ngata ai 'oku 'i ai 'a e faka'amu ko eni 'a e k inga ki he 'uhila ma'a e Ongon Niua. 'Oku 'i ai p 'a e tui mo e 'amanaki ki he ta'u fo'ou kuo kamata e ng ue ko eni ki ai. Peh foki Sea 'a e to e faka'amu p ke fakam l ki he 'Eiki Tokoni Pal mia kae 'uma' 'ene potung ue, 'i ai e ki'i me'a ng ue faka'init neti kae 'uma' 'a e fanga ki'i *laptop* pea mo e komipiuta ma'a e ako pea neongo 'oku te'eki ai ke fakaa'u ange ko e 'uhinga ko e talitali ki he fanga ki'i me'a ng ue mo e fanga ki'i fika ke fakakakato'aki, mo faka'amu p ke fakaa'u p 'a e fakam l ki he 'Eiki Tokoni Pal mia kae 'uma' 'a e potung ue 'i hono tokangaekina 'a e ako ko eni 'a e Ongon Niua.

Konga 'api ma'a e ongo Niua 'i Havelu

'Oku 'i ai e ngaahi ng ue Sea 'oku 'i ai e, fai e sio ki ai 'i he kaha'u ko e fokotu'utu'u ko e 'uhinga ko e ongo k inga ni, na'e lava foki Sea 'o ma'u ha fanga ki'i konga 'api 'i Haveluloto pea ma'a Niuatoputapu kae 'uma' 'a Niuafou. Pea 'i ai leva 'a e femahino'aki pea mo e 'Eiki N pele Fakafongga 'o e Ongon Niua ke feinga'i e kosilio 'a Niuafou ha palepale ke tu'u 'i he konga'api 'o Niuafou, pole 30 'e 3 'i Haveluloto, kae 'uhinga kae tuku leva 'a e palepale ki he konga kekekele 'o Niuatoputapu ke fakahoko ia 'e he motu'a ni kae 'uma' 'a e kosilio 'a Niuatoputapu. Pea ko e ngaahi ng ue ke hoko atu ki ai he kaha'u Sea.

Faka'amu na'a 'i ai ha vaka & feitu'u lingi'anga veve 'a e Ongon Niua

Pea 'oku 'i ai e faka'amu Sea ki he kaha'u na'a 'i ai ha vaka e Ongon Niua pea kuo 'osi fai e talanoa 'a e ng ue ko eni pea mo e Ongon Niua 'i he ngaahi fakataha, fono na'e fakakakato pea 'oku tali lelei ka 'oku fai 'a e fokotu'utu'u mo sio ki ai ki he kaha'u p Sea. Faka'amu p Sea na'a lava ke ai ha lingi'anga veve (h fanga he fakatapu) kae 'uma' 'a e ngaahi me'a ng ue kehekehe ko ia pea ma'ae ongo k inga pea 'oku ou lave'i p , 'oku ou tui p na'e 'osi me'a p 'e he 'Eiki N pele 'a e faka'amu ko eni ko ki he vai 'a Niuafou.

Ng ue 'amanaki fakahoko ki he ma'u'anga vai Niuafou

Sea ko e ng ue ko eni na'e 'osi fai hono fakamo'oni'i 'o'ona ia...

<009>

Taimi: 1040–1050

Fe'ao Vakata : Ko u lave'i p pea mei he va'a ko eni e Fale Pa'anga, teuaki e folau ki Niuafou ke fakakakato e ng ue ko ia ki he vai 'a Niuafou. Pea 'oku fai e fakam l lahi ki he Minisit Pa'anga kae 'uma' 'ene potung ue. Sea 'oku lahi p fanga ki'i ng ue kehekehe ia mo e fiema'u 'a e k inga ka ko u tui Sea, 'ikai ke u to e fakal loa ki ai. Pea te u lave p ki he ngaahi konga lahi fakalukufua ko eni 'i he 'a'ahi na'e fakahoko 'o kau ai 'a e fakataha pea mo e kau ng ue fakapule'anga.

Ngaahi fakataha na'e fakahoko

Ko e fakataha 'uluakí, na'e fakakakato ia pea mo e kongā e kau ng ue fakapule'angá. 'I ai e Fakafofonga Pule'angá, kautaha, ko e Potung ue *MEIDECC*, *Labour* pea mo e *Commerce*, ko e *MIA*, ko e Poate Taulangá, Toutaí pea mo e *MOI*. Pea na'e 'i ai 'a e ngaahi, tuku kehe ange ngaahi fiema'u ki he ngaahi me'a ng ue Sea ko u tui 'e toki fai, fakakakato ia 'e he motu'a ni ha ngaahi tohi ki he ngaahi potung ue kae 'uma' e ngaahi va'a fekau'aki. Sea ko u faka'amu p ke u lave atu ki he faka'amu ko eni pea mei he kau ng ue fakapule'anga ko eni 'i Niuatoputapu, pea ko u lave'i p na'e peh p , pea 'oku peh p pea mo Niuafou. Tu'unga eni Sea ko e 'uhinga ko e *restructure* p ko e to e fakafo'ou ko eni ko tu'unga fakav henga. 'E Sea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia pea mo e kole ke 'oua mu'a si'i fakafaikehekehe'i 'a e kau ng ue fakapule'anga pea mei he Ongō Niua.

Tokanga ki he v henga kau ng ue fakapule'anga ongo Niua

Ko u lave'i p Sea 'oku 'i ai e ki'i holo ia he v henga 'o e kau ng ue fakapule'anga mei he Ongō Niua Sea. Ka ko u faka'amu p ke 'atu 'a e ki'i fo'i mo'oni'i me'a ko eni Sea. Tau fakat t p ki he akó. 'Oku 'ikai ke fa'a kakato e kau, tautefito ki he kau failautohi. Pea ko u tui p 'oku 'ikai ko Niuatoputapu ka 'oku 'inasi p ai pea mo Ha'apai pea mo Vava'u foki. Ko e kalasi taha ki he kalasi 6, fa'a faiako, failautohi p 'e ua he taimi 'e taha, taimi lahi. Pea 'i he'ene peh leva te na vahevahe kalasi 'e 3 ke na teuteu he 'aho kotoa 'a e kalasi 'e 3 he 'aho ki he 'aho neongo 'oku tokosi'i ange Sea ka ko e mafatukituki ko fatongia he faiakó, mea'i p 'e he Feitu'u na Sea, ke ne teuteu e kalasi 'e tolu he 'aho mo e l soni kehekehe 'i he 'aho, ko u tui p Sea 'oku 'i ai 'ene uesia pea mo 'ene mafatukituki 'i he 'ofisa ng ue 'e taha ko eni, 'a eni 'oku 'ai ko eni ke holoki 'enau vahé 'i he v henga Niuatoputapu pea mo Niuafou pea ko u lave'i p 'oku peh p pea mo e ngaahi 'otu motú Sea. Sea 'oku 'i ai 'a e 'ofisa ia 'i Niuatoputapu, fakat t p taha e 'ofisa ko eni, kalake ko ia he *MIA*, tokanga'i 'e ia ia 'a e va'a 'e 7 p ko e potung ue 'e 7 mo e kautaha 'e 7, tokotaha p Sea.

'A ia ko u 'eku lave'i 'aku Sea ia, 'e Sea kae 'uma' e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea, ke fai p mu'a hano tokangaekina e tafa'aki ko eni. Ko hono 'uhinga, neongo p 'oku f f lahi e ng ue Sea, ka ko e mafatukituki hono teuteu 'o e potung ue kehekehe 'e 7 p ko e kalasi kehekehe 'e 3. Pea ko e motu ko eni ko Tafahi ko e failautohi 'oku taha p . Ko 'ene teuteu 'e ia 'a e kalasi 'e 6 he 'aho 'i he 'aho kotoa p 'oku lele ai e akó. 'Ikai ke ngata ai Sea, ko e ngaahi kalasi sivi ko 'i he kolisi, fakat t p . 'Oku mea'i p 'e he Feitu'u na Sea he ngaahi ta'u ko ia ki mui ni mai 'o e ola ko ia e sivi fakapule'anga. Na'e ki'i fa'a ma'u mai p foki ia 'e he Ongō Niua Sea. Tukukehe ange p 'a e poto 'a e k inga, ka ko e ng ue lahi ko 'a e kau faiakó Sea. 'Oku nau ako efiafi, 'oku nau to e mai 'o le'ole'o he p akó 'i he efiafi 'i he 'apiakó ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhila ia. Pea 'oku fakaafe'i leva 'a e f nau akó ke nau mai 'o ako 'i he 'apiakó 'oku 'i ai e 'uhilá. Ko e ng ue k toa ko ia Sea 'oku 'ikai ke nau 'eke ha totongi 'e taha 'e si'i kau faiakó kae 'uma' e kau 'ofisa ko eni 'oku fakahokó. Pea 'oku peh p Sea 'a e anga 'o e fakatangi ko eni pea mei he kau ng ue fakapule'anga 'o e ongo k inga, ke 'oua mu'a 'e si'i fakafaikehekehe'i kinautolu 'i honau v henga 'e 'Eiki Sea.

Sea ne 'osi fai p 'a e lave ia ki ai fekau'aki pea mo e *location allowance* 'a e kau ng ue fakapule'anga. Na'e 'i he tu'unga Sea na'a nau tataup mo e ngaahi motú, 'o a'u mai ki Tongatapu ni. 'I ai e taimi ia Sea na'e to'o ai 'a e mon 'ia ko ia kapau 'oku folau mai e 'ofisa ki Tongatapu

ni. Ke 'e Sea, ko e taimi ko 'oku me'a mai ai p 'oku me'a mai ai p 'oku lava mai ai 'a e kau 'ofisa ng ue fakapule'anga ko ia pea mei he ngaahi motu ofi 'i Tongatapu ni, 'oku 'ikai ke to'o foki ia. Pea 'oku fai p kole ko eni na'a, ke tuku p mu'a, ko 'ene, ko hono ui p ko e si'i lava atu ki he Ongon Niuva 'o ng ue ki ai, pea tuku mu'a ke 'at ia ma'a kinautolu ke nau mai p 'ikai ki motu ni, ki Tongatapu ni.

Sea ko e fakataha na'e fakahoko pea mo e Potung ue Toutaí, 'i ai e faka'amu na'a 'i ai ha m sini t poloka ma'a e vahefonua kae 'uma' ha 'aisi freezer ko e 'uhinga ko 'enau toutaí 'Eiki Sea. Pea fakahoko atu p eni ki neongo p 'oku 'osi fai e ng ue ki ai Sea ka ko e fakaa'u atu p Sea ke mea'i p 'e he Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki M mipa e Fale Alea. Sea ko e ki'i ng ue mahu'inga Sea, ko u faka'amu p ke fakaa'u atu p . Na'e maumau foki e ngaahi maama faka'ilonga ko eni e hakau ko eni ki he taulanga 'o Niuatoputapú 'i he peau kula ko eni na'e hake ko he vahefonua. Pea ko u faka'amu p Sea ke fakaa'u atu p ko e faka'amu p mo e kole na'a lava ke fokotu'u e maama ko eni he kuo 'osi 'i ai e fakatamaki na'e hoko ai Sea. Mea'i p 'e he Feitu'u na 'a e 'Otu Anga'ofa he 'aho ko na'e si'i hake he taha e ngaahi hakau ko eni, 'uhinga p Sea he na'e 'ikai ke 'i ai ha faka'ilonga ia ai. Pea ko u tui p Sea ko e ng ue mahu'inga eni ke fakakakato. 'E Sea ko e ngaahi ' me'a ko eni mahalo ka fakakakato atu Sea 'e nounou ange tohi fokotu'u tu'utu'uni ko eni 'a e fakafofonga ko 'o Vava'u 16, lahi e ngaahi me'a 'e to e ki'i fakakakato atu na'a hoko atu p mo ia ki ai Sea.

'I ai e faka'amu Sea ki he, ko e 'a'ahi ko ia na'e fai ko ki he Potung ue Polisi, pea ko u tui 'oku tatau p pea mo e 'a'ahi na'e fakahoko ko 'i he fep talanoa'aki na'e fakahoko pea mo e Fakafofonga Pule'angá. Talu 'a e maumau e 'ofisi ko 'o e Pule'angá 'i Niuatoputapu Sea 'i he peau kulá pea 'oku te'eki ai ke 'i ai ha senit e kau ng ue fakapule'anga p ko ha 'ofisi e kau ng ue fakapule'anga ki motu. Pea ko e taha p ia e faka'amu Sea, 'ikai ke ngata a' ka ko e faka'amu ko eni ko pea mei he kau 'ofisa polisi ko eni ko 'i motú, 'ikai ke 'i ai ha pilisone Sea. Neongo p ko e k inga 'oku nau angalelei p Sea. Ka 'oku 'i ai p taimi 'oku fiema'u ke ki'i tokanga'i kinautolu ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha pilisone kae 'uma' e ki'i 'ofisi ko 'oku nau ng ue'aki Sea, ko e ki'i fale na'e me'a'ofa 'e he Kolosi Kula, pea ko e ki'i 'ofisi ia ko 'oku nau ng ue'aki. 'Oku 'i ai p pea mo e ngaahi ' exhibit pea mo e ngaahi ' me'a ke nau tauhi 'i loto ka 'oku 'ikai ke malu Sea, mo e ngaahi ' me'a kehe p ia, fiema'u fakaekinautolu p Sea te u toki tohi p au ki he 'Eiki Minisit kae 'uma' 'a e komisiona ka 'oku peh p 'a e faka'amu Sea ki ha *government centre* p ko e. Na'e 'osi tohi mai p Fakafofonga Pule'angá ia 'o Niuatoputapú fekau'aki pea mo e issue ko eni kimu'a. Pea 'oku 'osi tuku p ki he Pule'angá ka ko u lave'i p mo faka'amu p 'oku fai p 'a e ng ue mo e fakakaukau ki ai Sea.

'Eiki Sea: Fakafofonga, k taki fakamolemole, 'oku mei 'osi ka 'ikai pea tuku hifo ki he K miti Kakató.

Fe'ao Vakati : Vave vave p Sea. Mei 'osi ia Sea.

'Eiki Sea: P faka'osi mai.

Fe'ao Vakati : 'Io. Sea ko e faka'amu p taha ko 'enau me'a ng ue ko eni ki he 'initaneti, kuo 'osi fai p mo e ng ue ia ki ai ki he kole ki he TCC ke fai hano fakalelei 'Eiki Sea. Pea ko u lave'i p 'e fai e ng ue ki ai pea 'e to e fai p mo e kole pea mo e faka'amu p na'a lava ke fakakakato

‘a e ngaahi ng ue ko ia. Sea ko e kole ‘e taha. Ko e faka’amu p ‘e taha Sea. Ko e ‘api lautohi foki ko ki Hihifo pea mo Vaipoa, kuo hiki mai e lautohi ia ki he kolisi pea ‘oku ‘i ai e poloka fale ia ‘e taha ‘oku nau ng ue’aki ia ‘enautolu. Me’a leva ko ‘oku hoko Sea ‘oku langa e fale tonga ‘e 3 ‘i tu’a ke ‘alu ki ai ‘a e kolisi he ngaahi *option*. Pea na’e fai e kole, ‘oku fai e kole ko eni mo e faka’amu Sea ki he, na’e ‘osi fai p fakahoha’a ko eni ki he Potung ue Akó, nau peh p ‘e fai hano feinga’i ke kole ha tokoni. Pea ko u tui p Sea mahalo ‘e vave mai p ‘osi mo e senituli ko eni. Ka ko e faka’amu eni ia Sea he kuo ‘ave eni si’i f nau akó kitu’a. Kapau ‘e to e langa, fakalelei’i p ‘a e ‘api lautohi motu’a p ko ha, ko e tu’u’anga ko ia he ‘apiako lolotonga, *high school* ‘oku ‘i ai p ‘a e ngaahi ‘ lia ia ‘oku ‘at lahi ke to e langa ai ha ngaahi fale ma’a e ‘apiako lautohi.

Sea ko e faka’amu faka’osi ‘aupito p Sea, pea hang ko e me’a na’a ku lave ki ai, ko e toenga....

<001>

Taimi: 1050-1100

Fe’ao Vakati : ... ngaahi ng ue ko toki fai ha ng ue ki ai mo ha tohi ki he ngaahi kupu fekau’aki. Ko e mala’e vakapuna ko ‘o e ongo Niuá ‘e Sea ‘oku tu’u ko he taimi ni ‘oku ‘ai ai ‘a ene, ‘a e ‘ikai ke pau ‘a e vakapuna. Pea kapau ‘e taimi ko ke ‘aho ko ke folau ai ko ‘a e vakapuna ko ki motu ‘oku ki’i ‘uho’uha ki ai ‘oku t loi e vaka he ‘ikai ke lava ia ‘o a’utaki ki he ongo motu he ko e ‘uhinga he ‘oku fakatu’ut maki. Fakatu’ut maki Sea he ‘oku te’eki ke valit ‘i ‘a e mala’e vakapuna.

Ko e faka’amu p Sea na’a ‘i ai ha ‘aho ‘e fakakau atu p ki he ngaahi palani ‘a e Minisit ko he *MOI* ke fai ha sio ki he mala’evakapuna. Ke fokotu’u p mu’a ke fakakau na’a lava ha ‘aho ke valitaa’i ‘a e ongo mala’e vakapuna. ‘Oku ‘ikai ke ngata p ia ‘i he’ene fakatu’ut maki ko eni Sea ‘i he taimi ka ‘uho’uha ai pea mo e ‘ikai ke pau ‘a e vakapuna kapau ‘e ‘uho’uha. Pea ko e ‘uhinga Sea kapau ‘oku ‘i ai ha ‘aho ‘oku ‘i ai ha fakatu’ut maki *emergency* ‘i motu ‘i he ongo k ingá pea ki’i ‘uho’uha ‘osi m hino p ko e tokotaha ko eni ko p ko e tokotaha ‘oku tengetange ko ‘i motu ‘e faingata’a ‘e ‘ikai ke lava ke fakafolau mai kapau ‘oku ‘i ai ha fakat maki fakavavevave fie ma’u ke fakahoko mai ke fakafolau mai ki Tongatapu ni p ko Vava’u ‘Eiki Sea.

Ko e faka’amu p ia konga lahi e palani ko eni tukukehe ange ‘a e fakakaukau mo e faka’amu ki he kaha’u ki he ngaahi ng ue fakalalakala pea mo e takimamata ma’á e ongo k ingá Sea ko u tui ‘e tokoni lahi. Mea’i p he Feitu’u na ‘a e *transportations* kae ‘uma’ ‘a e *communications* ke fakakakato pea mei he ongo k ingá. Sea ko u fakam l atu ‘i he ma’u taimi mo e fakam l atu ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘i hono tali lelei ke fakakakato atu ‘a e ki’i l pooti ‘a’ahi Fale Alea pea mei he Vahefonua Niuatoputapu. M l ‘aupito.

‘Eiki Sea: M l . Hou’eiki tau liliu ‘o K miti Kakato. Mahalo ‘oku to e p ki’i miniti si’isi’i.

Lord Fusitu’a: Sea k taki ko e ki’i fehu’i p eni ...

‘Eiki Sea: Me’a hifo ki lalo. Tau liliu ‘o **K miti Kakato**. (Na’e liliu ‘o K miti Kakato.)

Me'a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Pal mia, tapu mo e 'Eiki Minisit kau Tau 'a 'Ene ' fió kae 'uma' 'a e Potung ue Fonua mo e Savea kae 'uma' e kau Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki N pele Fakafofonga 'a e kau N pele 'o e fonua, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tau fakafeta'i kotoa p ki he 'Otua m l 'ene tauhi lelei 'oku fai ma'a kitautolu. Hang ko e lea 'oku fakatalutalu hotau fonuá 'oku kei Tonga p 'a Tonga. Kei kapapuna p lupé he fungatauá. Kei angi iiki p 'a Fangatapu pea 'oku kei tu'u p fu'u Toa ko Hangai Tokelau. Kei tu'u p 'ene pal mesi te ne 'iate kitautolu 'i he 'aho k toa hetau fai fatongia.

Ko e folofola tataki hotau 'aho ko H sea vahe 10 veesi 12. Fai homou t ke tupu ko e m 'oni'oni, fai homou utu ke hoa mo e 'ofa. Keli ma'a moutolu ha potu fo'ou he kuo taimi ke kumi kia S hova kae 'oua ke ne hoko mai 'o faka'uha m 'oni'oni kiate kimoutolu.

Hoko atu e f me'a'aki 'o fakatatau pea mo 'etau 'asenitá fika nima, nima poini 'uluaki. Ko e L pooti K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga fika 5/2016, Tu'utu'uni ki hono Ng ue'aki 'a e Pa'anga Tokoni faka-Fale Alea. Kole atu ki Taumu'a ke fai mai ...

L pooti K miti Pa'anga fika 5/2016 fekau'aki \$ tokoni v henga fili

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato tapu pea mo e Hou'eiki M mipa 'o e Falé. 'Eiki Sea ko e l pooti ko eni 'Eiki Sea 'oku fel ve'i ia pea mo e pa'anga ko eni 'oku foaki mai 'i he 'esit metí 'o 'i he malumalu 'o e vouti ng ue 'a e Fale Alea. 'A ia ko e tokoni eni ki he ngaahi v henga fili 'Eiki Sea. Pea na'e lava 'a e fakataha 'a e K miti Pa'anga ke fakapapau'i ko e h e founa ng ue ko 'e ng ue'aki hono fakahoko ke tuku atu ai e pa'anga ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea hang ko ia 'oku mea'i 'e he Hou'eiki ko e ta'u fakapa'anga ko eni kuo tau 'osi mei ai 15/16 ko e pa'anga ko eni na'e 'i he malumalu ia 'o e 'Eiki Minisit Pa'anga. Pea ko e founa ng ue ko ki hono tuku atu e pa'anga ko eni pea mei he Potung ue Pa'anga na'e tu'utu'uni ia 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Fale Pa'anga mo e Lao ko ki he Ng ue'aki ki he Pa'anga.

'I he ta'u ni foki 'Eiki Sea kuo hiki mai 'eni 'o hang ko ia na'e tali 'e he Hou'eiki 'i hono alea'i ko 'esit metí 'a e pa'anga ko eni ke fakamalumalu ia 'i he vouti 'a e Fale Alea he ko e tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki he kamata hono vahe'i ha pa'anga ke 'oatu ko ke ng ue'aki ko eni 'e he kau Fakafofonga ki honau ngaahi v henga fili 'Eiki Sea.

Founa 'e ua ke ngaue'aki pa'anga tokoni v henga fili

'Eiki Sea ko e founa ng ue 'oku ua. 'A ia 'oku fakaikiiki mai p 'i he l pooti 'i he ki'i fakat t 'oku 'omai 'Eiki Sea. 'A ia ko e, kuo pau ke fakafonu e foomu ko eni 'e he v henga fili p ko e kolo ko ia 'a ko 'oku nau kole mai ki he pa'anga ko eni 'o fakatatau ko e h e project mo e kaveinga 'o e pol seki 'oku nau kole mai e silini ko eni, h e lahi 'o e pa'anga 'oku nau fiema'u mei he v henga ko eni pea fakamo'oni mai mei ai 'a e 'ofisakolo p ko e Sea 'o e Kosilio 'i he v henga fili ko iá pea kau ai mo e Fakafofonga ko 'o e v henga fili ko iá. 'Omai ai mo e ngaahi tatau 'o e ngaahi mahu'inga ki he koloa kapau ko e fiema'u ha koloa ki ha project. 'A ia ko e founa ng ue angam heni p eni 'Eiki Sea. Pea ko 'ene maau 'a e fiema'u ko iá 'e fakah mai

leva ia ki he 'ofisi 'o e 'Eiki Sea pea 'e ng ue atu leva ki ai 'a e Va'a Pa'anga ko eni 'a e Fale ki hono fakapapau'i 'a e ngaahi fiema'u ko eni. Pea ko 'ene kakato p ko ia pea 'e teuteu leva 'a e vausia 'o 'oatu ki Fale Pa'anga ke totongi atu 'a e kongā ko eni. 'A ia ko e kongā 'uluaki ia pea ko e *option* fika 'uluaki ia ko e fanga ki'i *project* iiki 'a ha v henga fili p ko ha kolo ko e founga eni 'e ng ue'aki ki ai.

Ko e founga hono uá leva 'Eiki Sea ko e, ko hono fakafonu p 'o e foomu tatau p ko e foomu fika ua eni ia foomu 'a e foomu kehe eni ia. 'A ia 'o kole mai ai 'e he 'Eiki Sea ke *transfer* kakato 'a e fo'i pa'anga ko eni 'o 'oatu ia ke totongi ia ki he Kosilio ko 'a e v henga fili ko ia. Ko e ngaahi fiema'u tatau ai p pea kuo pau ai p ke 'omai e fakaikiiki 'a e *account* 'a e kosilio fakamo'oni mai ai e Sea 'o e Kosilio, sekelitali mo e tauhi pa'anga. Pea fakah mai mo ia ki he Fale ki he va'a ko ki he pa'anga 'i he Fale Alea pea fakakakato 'a e ng ue ko eni. Pea ka maau ia fakapapau'i 'oku maau e ngaahi fiema'u ko eni pea toki teuteu leva 'a e vausia 'o 'ave ki Fale Pa'anga ki hono totongi atu.

Sea 'oku mahu'inga 'aupito 'a e, ko e tali 'a e founga ng ue ko eni. 'E tokoni mai p 'a e Potung ue Pa'anga pea peh ki he va'a ko eni 'a e va'a pa'anga 'i he 'ofisi ko eni 'i hotau 'ofisi ke fai ha talanoa pea mo e kau Fakafofonga pea mo e ngaahi kosilio. Mahu'inga foki hono tauhi e ngaahi l kooti 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e taimi ko 'e fai ai ko hano 'atita'i 'a e ngaahi ng ue ko eni ko e fatongia ia 'o e Kosilio ke tauhi e ngaahi l kooti ke maau ki hono muimui'i hono muiaki ke fakapapau'i ko e ngaahi ng ue ko eni 'oku lava 'o fakahoko pea ng ue'i kakato 'o hang ko e taumu'a ko ia na'e vahe'i ki ai 'a e s niti ko eni.

Ko e fokotu'u ia 'Eiki Sea, fokotu'u mai ke ... mu'a he K miti Kakato 'a e founga ng ue ko eni ko e founga ng ue ia ke ng ue'aki 'e he 'ofisi 'o e Fale Alea 'i hono tuku atu 'a e pa'anga tokoni ko eni ki he ngaahi v henga fili. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Ko e fokotu'utu'u anga eni hono ng ue'aki 'o e pa'anga v henga. Kuo fokotu'u mai 'e he Sea 'o e k miti ko ia pea ko u tui au kuo 'osi m hino na'e 'osi fai 'etau ' fakataha 'o fel ve'i mo e ' me'a ko ia. Pea 'oku 'i h p 'etau tauhi pa'anga 'i he 'ofisi ko ka to e 'i ai p ha ngaahi me'a pea k taki 'o toki fakam hino ki ai.

Ka 'oku ou fakamanatu atu p Hou'eiki ko 'etau ' 'asenita ko eni te tau feinga'i ia ke 'osi p ia 'i he m hina ni mo e m hina k tu'u pea 'e 'osi p ia. Ka ke, 'e 'osi ia he founga ko eni, lea p he poini, lea p he poini. 'E 'osi p eni ia ka ko u kole atu kia moutolu ko e 'uhingá 'oku lahi 'a e fa'ahinga ia 'oku fakahaleleu, k taki t he poini ha'u p . Kapau 'oku 'ikai pea ke k taki p 'o me'a p koe ki lalo 'oku sai ange ia. Ko e fokotu'u kuo fokotu'u mai ke tau tali 'a e l pooti.

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e ki'i kole ko e fehu'i mo e kole fakama'ala'ala ki he Minisit . 'Oku ou fakam l au he l pooti m 'ongo'onga ko eni pea 'oku fakapotopoto 'aupito. Pea 'oku 'i he tu'unga faka, ui he kau p langi ko e *streamline* fakafounga ng ue pea 'oku ou tui au 'oku fakapotopoto.

Tokanga ki ha founga 'atita'i hono ngaue'aki pa'anga tokoni v henga fili

Ko 'eku kole ki he Minisit pea mo e k miti ke 'omi mu'a ha fakama'ala'ala p 'e to e fakakau atu 'a e founa ng ue ko eni. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi 'a e kakai 'oku 'ikai ko e founa ko te tau kole ai 'a e pa'anga ka ko e l pooti fakapa'anga hang p ko e me'a 'a e Minisit 'oku hoha'a ki hono 'atita'i. Sai p 'a Tongatapu ni ia 'oku 'i heni p ia mo e ngaahi va'a 'a e Pule'anga. Ko si'i maotolu ki Tokelau 'oku ki'i faka'ofa ange 'a e fa'a kole ange ko ke l pooti mai 'a e tu'unga ko hono ng ue'aki 'a e pa'anga.

'Oku tau faka'ofa'ia lahi 'i he kole hoku tokoua Fakafofonga Kakai mei he Ongoniuua. 'I he teemi kuohili na'e si'i tohi tangi'i ko e tukuaki'i hono ng ue hala 'aki 'a e sino'i pa'anga ko eni koe'uhí ko e 'ikai ke ma'u pau ha founa ng ue ke l pooti p 'atita'i mai 'a e, 'a hono ng ue'aki 'a e *constituency fund*. 'A ia ko 'eku kole na'a fakakau atu ki he fakahoko ng ue 'a e k miti, 'ikai ke ngata p he *streamline* kae 'ai mai ha founa ke 'atita'i mai mo e faka'ofa e ' kole ko ki he tu'unga ko 'oku ng ue'aki ki ai 'enau pa'anga. Ko e fokotu'u p ia Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki N pele ko e toki 'osi p eni 'eku ki'i t silisili atu pea ko e Feitu'u na p 'oku ke veuki mai 'a e me'a 'oku ou fakahoha'a atu ai. Ka tau liliu 'o, ka tau ki'i lepa ai.

(Na'e m 1 l 'a e Fale.)

<002>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea K miti Kakató.

Sea K miti: Tapu mo e 'Eiki Minisit e kau Tau 'a 'Ene 'Afió kae 'uma' e Potung ue Savea mo e Fonua, kae 'uma' e Hou'eiki Minisit e Kapinetí. Tapu ki he Tokoni Pal miá, tapu ki he Hou'eiki N pele Fakafofonga e Fonuá, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'E Hou'eiki hoko atu 'etau feme'a'akí, ka 'oku ou fakamanatu atu p , h fanga he fakatapú, ko e siteiki p . Ko e uoua, ko e hui mo e 'u al me'a peh , pea 'ave ia ke toki fai hono alea'i 'o'ona ia kitu'a. Ko e siteiki p . Minisit Polisi.

Tokanga ki he founa hono ua ngaue'aki pa'anga ki he ngaahi v henga fili

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea, 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na, peh ki he Hou'eiki e K miti Kakató, kae 'at mu'a ki he motu'a ni ke kole p ki he Sea e K miti Pa'angá, ke toe hanga mu'a 'o fakama'ala'ala mai e fehu'i ko eni. Ko e ua foki e ongo founa 'e fakamole 'aki 'a e pa'anga ko eni ki he ngaahi v henga filí, pea hang p ko e me'a 'oku mou me'a hifo ki aí, 'oku ai e fo'i fakat t 'e 2 'oku 'omai. Ko e fakat t 'uluaki mo e fakat t 2. Ko e ki'i fo'i me'apangó p 'oku ki'i tamatemate e *photocopy* pea 'oku 'ikai ke te fu'u lava 'o vakai lelei hifo ki ai, kae hili ko 'a e fakamatala 'a e Seá 'oku mahino kiate au, pea 'oku ou fiem lie ki he fakat t 'uluakí, 'a ia ko e anga eni 'eku faka'uhingá, kei tuku p pa'angá 'i he Fale Pa'angá kae fiema'u ke fai ha fakamole mei ai 'a e ngaahi Kosili te nau fou mai he fakafonu mai ha foomu mo e me'a ko ia, talamai e poloseki pea sivi ia heni pea tali pea totongi e pa'angá ke fai'aki 'a e ng ue ko iá, pea toki fai leva 'a e 'atitá 'amui ange hano fakapapau'i. Ko e fakat t hono uá, ko e me'a ia 'oku te'eki ai ke fu'u h maama ki he fakakaukau 'a e motu'a ni p ko e h 'a e me'a 'e ... 'a e founa totonu 'e fai'aki iá. Pea ko e anga eni e mahino 'a e motu'á he fo'i m meniti ko eni.

Tau fakat t 'aki p ko e kosilio 'a e motu'a ni mei he Tongatapu 10, ai 'a e kolo ai 'e 12. Pea 'oku ai leva 'a e kosilio 'a e fo'i vahefonuá. 'A ia 'oku 'i ai, pule fakavahe pea mo e kau 'ofisakoló. Pea 'oku ai leva mo e kosilio pea mo e fanga ki'i koló taautaha. 'Oku 'i ai 'a e 'ofisakolo taautaha pea mo e fa'ahinga na'e fili 'e he koló ke nau kau 'i he kosilio mo hono fa'u mai 'enau fanga ki'i k miti kehekehe. Sai, ai leva e fo'i pa'anga 100,000 tupu 'oku 'ai ke 'ave ma'a Tongatapu 10 pea hang p ko e ngaahi feitu'u kehé. 'I he fakat t 2 'oku fakangofua mai ai ke 'ave 'a e pa'angá ki he kosilio pea nau toki fai ai 'a e fakamolé, pea tauhi mo hono ngaahi l kooti, pea a'u ki he 'osi 'a e ta'ú, mai e fakamatala pa'anga, 'alu atu e 'atita 'a e Pule'angá, 'atita'i p 'oku maau p 'ikai. Sai, ko 'eku fehu'í heni pe 'oku 'alu ange p fo'i pa'anga ko iá ki he kosilio fakalukufua, fo'i vahé, sai pea kapau te nau peh 'e nautolu, ko e anga 'etau vahevahe fanga ki'i koló, fiha koe, fika 'uluaki, fiha koe fakatatau ki he tokolahi 'o moutolú, fika uá, mo hono tokolahi, vahevahe 12 'a e ki'i fo'i s niti ko ia 'a Tongatapu 10, fakakaukau'i p ia 'e he fo'i kosilio lahí. Pea 'osi ko iá pea totongi ia kia kinautolu, nau nofo nautolu mo e fo'i s niti ko iá. Toki fai leva 'a 'enau fakamolé mei ai, fakatatau ki he anga e tu'utu'uni ko ia ke maau 'a e fanga ki'i poloseki mo honau k miti'i mo nau fai 'a e ng ue ko iá, 'osi ko iá pea toki fai 'enau hanga 'o fa'u e ki'i l pooti 'a e ki'i kolo taautaha pea ai p mo e fo'i l pooti 'a e fo'i kosilio fakalukufua. 'Alu atu leva e 'atitá 'o 'atita'i 'i he 'osi 'a e ta'ú p 'oku fen pasi lelei 'a e fo'i kosilio lahi 'i 'olungá mo e me'a ko ia 'oku h ko ia 'i he l kooti 'a e fanga ki'i kosilio iikí. Ko e anga ia 'eku fakakaukau ko he taimi ni. Pea 'oku ou kole p ki he Seá p ko e anga ia 'a e fo'i me'a 'e tali 'e he K miti Pa'angá. M l Sea e ma'u faingam lie.

Sea K miti: Sai, k taki e Seá mo e K mití 'o fakama'ala'ala mai eni.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l . Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. 'Eiki Sea, 'oku fakam l heni ki he 'Eiki Minisit hono to e fakamahino'i ange. Mahalo ko hono fakamahino lelei angé ia kapau na'e 'ikai ke fu'u mahino 'eku fakamatala. 'A ia 'oku 2 p founhá. Ka mou me'a hifo Hou'eiki 'oku ai e ki'i t pile fakalahi, 'a ia ko e fakalahi A, pea mo e fakalahi

Sea K miti: Peesi fihá k taki?

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'A ia ko e peesi 2 eni 'Eiki Sea. Konga ki mui p ko l pootí pea mo e fakalahi E. 'A ia ko e fakalahi A 'oku ng ue'aki leva ia ki he fanga ki'i koló. Mahu'inga foki heni Sea ke fakatokanga'i kuo pau p ke fakamo'oni mo e Fakafofongá ia, 'o e V henga Filí. 'A ia ko e vahevahé ia 'oku taki fiha e fanga ki'i kolo, 'osi fai e alea ia ki ai pea te nau fakakakato mai leva 'a e ki'i me'a ko eni 'oku fiema'u he foomú, ngaahi fakamatala anga maheni p . H e taumu'a e ki'i polosekí, ko e h 'a e lelei pea mo e ... fakamo'oni mai leva ai e 'ofisakolo pea mo e tauhi pa'anga e ki'i kolo ko iá pea fakamo'oni atu leva ki ai pea mo e Fakafofonga ko v henga fili ko iá, pea 'e lava leva 'o mai e foomu ia ko iá ki heni 'o fai 'a e ng ue ki ai 'a e va'a pa'angá pea totongi hangatonu p ia ki he ki'i kolo ko iá. 'A ia ko e founga 'uluakí ia. Pea ko e founga leva hono uá ia, ko e fo'i tohi kolé mai ia ko e tohi kole mai ia 'a e kosilio fakakoló, fakalukufua. 'A ia ko 'ene tohi kole mai 'ana ia ko ení 'o 'omai ki he Seá, kole mai ke 'oange mu'a e v henga ia 'a e 'inasi p ko e v henga ko 'o e v henga fili ko iá pea 'omai ai pea mo e fakaikiiki ko eni ngaahi me'a 'oku fiema'ú. Fakamo'oni mai ai e Palesiteni p ko e Sea 'o e kosilio fakakoló, sekelitali, mo e tauhi pa'anga, pea fakamo'oni p ki ai pea mo e Fakafofonga ko 'a e V henga Filí. 'I he'ene 'i lotó leva ko iá 'oku 'a e kosilió leva ia ki hono

toki vahevahe mo hono tufaki ko ki he ngaahi poloseki ko 'a e ngaahi v henga fili ko iá. Ko e *accountability*

Lord Tu'i' fitu: Sea, ki'i fehu'i p fakamolemole

Sea K miti: K taki fehu'i.

Fehu'ia fatongia kau N pele felave'i mo e \$ tokoni v henga fili

Lord Tu'i' fitu: Ko 'eku ki'i fehu'i p 'oku peh ni, 'e si'i f f 'a e Hou'eiki N pele 'oku kau 'i he ngaahi v henga fakafeitu'u, 'o e tokoni fakapa'anga ko ení. Ai ha'anau kau ki ha fakamo'oni, fakataha pea mo e tokotaha Fakafofonga Kakaí mo e kosilió hono fakah mai 'a e fokotu'utu'u 'a e ngaahi poloseki mei he ngaahi kosilió. P ko e Fakafofonga p ia pea mo e kosilió. Ko e ki'i fehu'i p ia Sea m l .

Sea K miti: Sai, ko e fehu'i eni.

Mahu'inga ke fakakau kau Nopele he poloseki fakalukufua e v henga

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l . Fakam l atu ki he fehu'i kuo 'omai mei he Fakafofonga Hou'eiki N pele Fika l 'o Vava'u. Hou'eiki kapau te mou ki'i me'a hifo p ki he foomú pea 'oku ou tui ko e fehu'i mahu'inga eni. 'Oku 'ikai ke kau 'a e Fakafofonga N pele 'i he fakamo'oni 'a e foomu ko ení, ka 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e me'a p 'a e Fale ni ke fakalelei'i he ko e fakafofonga ko pea mei he ngaahi v henga filí 'oku 'i ai e fakafofonga e Hou'eiki N pele, pea 'oku tonu ke nau ... tonu ke ai ha'anau kau ki he felingiaki ko eni ki he poloseki 'oku lelei fakalukufua ki he v henga filí pea mo e koló mo e vahefonuá. Kai kehe ko 'ene

Mahu'inga ke palani'i lelei s niti ke ngaue'aki

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Tokoni atu p Minisit k taki. Tapu atu 'Eiki Sea kae 'uma' ho'o K miti 'Eiki. Kuo u tui Sea ko e me'a mahu'inga ia he fo'i *process* hono alea'i ko palani ki ai e s niti ke ng ue'aki ki ai. Kuo u tui ko e ... ha'u foki ia ki he Fakafofongá kuo 'osi loto taha e kosilió ko e 'u me'a te mau ng ue'aki ki ai 'a e s niti ko 'oku mau kole atu ke 'omai. Pea ko 'ene ha'u ko 'ana ko ki he Fakafofonga kuo 'osi maau nautolu ia. Ka 'oku ou tui ko e fo'i poini mahu'ingá 'a hono fakakaukau'i ko me'á. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ke kau mo e 'Eiki N pele ia 'o e kolo ko iá. Pea 'oku ou tui 'oku lahi e 'u kosilio hang ko ... 'oku ou fakat t 'aki p 'a Houma. Ko e Sea 'o e kosilió ia 'a Houmá ko e 'Eiki N pele Vaea. Pea 'i he 'enau alea'i ko 'a e 'u me'a ko ke 'atu e siliní ko e taimi ia ko 'oku mahu'inga. He ko e 'omai ko 'oku mau falala mautolu ko e le'o eni e kosilió 'oku 'omai ko ení.

Sea K miti: K taki

<003>

Taimi: 1130-1140.

Sea K miti Kakato: ...'a ia ko ho'o 'uhingá p ki he kau N pele ko eni 'oku 'i he Fale Alea, p ko ho'o 'uhinga 'au ia ki he kau N pele.

‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule’anga: .....ki ha Hou’eiki N pele p ‘i ha kolo. He ko ‘etau ‘amanaki foki ‘e mafuli katoa ‘a e ngaahi kolo ‘o ‘i ai ‘enau kosilio, pea ko e fo’i poini ia ko u tonu ‘oku mahu’inga ke kau ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki N pele. M l .

Lord Fusitu’a: Kou fie tokoni p ki he ‘Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele Tongatapu Fika 3.

Fakamamafa’i mahu’inga ‘ilo hu’unga e pa’anga tokoni

Lord Tu’ivakan : Tapu p mo e Feitu’u na, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki fakataha ‘a e K miti Kakato. Ko e anga foki ‘a e fokotu’utu’u na’e fai mei he kuohilí. Ko e ‘uhinga ko ke fakatokolahi ko ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, pea nau takitaha p ‘o nofo ki hono v henga fili. Pea ko e Hou’eiki ko ‘o e ngaahi vahenga Tongatapu, Vava’u, ko kinautolu ia ke nau nofo fakalukufua ki he v henga. ‘A ia ko e toko tolu ko ‘i Tongatapu, ‘oku tonu ke nau tokanga kinautolu fakakatoa koe’uhi p , hang ko e k inga. ‘Oku mahu’inga p kapau ‘oku ‘oange ‘a e pa’anga ko eni ki he kau Fakafofonga, pea ‘e lava p ke nau fakamo’oni. Kaekehe, ko u tui ko e me’a ko ‘oku mahu’inga he ko e ‘u l pooti ko na’e ‘omai mei he ‘Atita, ‘oku ‘ikai ke fakahoko lelei ‘a e ngaahi fatongia ‘o e kau Fakafofongá. Koe’uhi p ke ‘akauni ki he pa’anga ‘oku ‘oatu. Manatu’i ko e pa’anga tukuhau eni ‘a e fonua ‘o e kakai, pea ‘oku nau ‘oatu ke fai ‘aki ‘a e ng ue. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ke ‘oatu p ‘o tufa. ‘A ia ko e ngaahi *projects* ko eni ‘oku fakahoko ‘oku tonu ke ‘ilo ‘e he Fakafofonga p ko e h ‘a e *project* ko ia mo e ngaahi me’a ‘oku lava ke *sustainable* ki he kaha’u, ke ‘oua ‘e toutou kole mai p ‘a e me’a tatau p , kae lava ke ‘osi atu ‘a e fo’i me’a ‘e ua, faka’ofo’ofa, hoko atu ha fo’i *project* ‘e taha. Ka ko e ‘uhinga p ia ‘a e me’a na’e fokotu’u mai ‘e he Minisit , pea ko u fakam l ki he Minisit koe’uhi p ko e l pooti ‘a e ‘Atita ‘oku ‘ikai ke fa’a fakahoko lelei ‘a e ngaahi fatongia ko iá ‘a e pa’anga ko ‘oku ‘oatu ko ke fai ‘aki ‘a e ng ue. Pea ko e ki’i tokoni p ia Sea. M l .,

‘Eiki Sea K miti Kakato: M l ‘aupito. Vava’u 15!

Tokanga ke ‘i ai ha lau kau Memipa koe’uhi ko nautolu tali ui ki he ‘atita

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, mo e Hou’eiki K miti Kakato. ‘Eiki Sea, ko e kamata’anga mai ‘a e pa’anga ko eni, na’e ‘uhinga ia ki he me’a kehe, pea kuo mimio, mimio mai eni pea ko hono to’o ko eni mei he Fale Pa’anga, ko e fo’i ‘a e kau M mipa ‘i hono fakaelele holo kinautolu ‘e Falepa’anga, hono ‘eke ‘o e pa’anga ko eni. Pea ko e taimi ko ‘oku ‘atita’i ai, ‘i he taimi ‘oku mau vahe ai ki he ngaahi kulupu fakakolo. Ko mautolu ‘oku fehu’i ki ai ko e kau Fakafofonga Sea ‘oku fehu’i ki ai ‘a e ‘Atita p na’e ‘ave ‘a e pa’anga ki f ? Ko eni ‘oku to e talamai ke fai p ‘a e me’a tatau. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha founga ‘e faingofua ange ki he me’a ni? Pea táhá ke *accountable* ‘a e Fakafofonga ki he pa’anga. Ko e founga ko ena na’e ‘osi fai mai ‘e he motu’a ni ia ‘i he ngaahi ta’u ki mu’a. Vahe ki he ngaahi K miti fakakolo, na’e ‘osi ‘a e pa’anga ia Sea, pea talamai ‘e he ‘Atita kiate au ke ‘eke mai p na’e ‘alu ki f ‘a e pa’anga? ‘Ikai ke u ‘ilo’i ‘e au he na’e ‘ave p ki he K miti Fakakolo. Ko e me’a ia ko na’e tali ‘i he kamata mai. ‘Aho ni, to e talamai ke ‘ave ki he K miti Fakakolo kae fehu’i mai kia koe. Te ke tali f f ‘i ‘a e fehu’i ‘a e ‘Atita ‘i he founga ko eni? ‘Oku ou tui ke fakafoki ‘a e l pooti ko eni to e fakakaukau’i lelei he ko e me’a...Ko e h hake ‘anef ‘a e me’a ko e kosilio ki he me’a ko eni? ‘Oku fo’ou ‘aupito

ia Sea, pea 'oku hang ko 'oku ngaahi 'a e kau M mipa 'o e Fale ni, ke hang ha kau kaiha'a. Kau *criminal* ko eni kuo talamai. 'Ai koe'uhi ke 'oua 'e to e tufa 'a e pa'anga. Ko hai 'oku 'alu 'o tufa 'a e pa'anga? Ko hai 'oku 'alu 'o 'ave ki he putu? Ko e me'a p ia 'a e Fakafofonga 'oku 'alu 'ave 'ene seniti ki he putu, 'ave ki hono kaung me'a. Me'a ia 'a'ana to'o mei hono kato. Ko e seniti ko eni 'oku pau ke fakah 'a e kole ki he 'ofisi 'aki 'a e 'uhinga pea 'oku vahe hangatonu ki ai. 'Oku 'ikai ke toho. Hei'ilo! kapau 'oku 'i ai ha taha ia 'i heni 'oku ne toho 'a e pa'anga 'o fa'o 'i hono kato, ke ne toki tufotufa.

Taukave ko e \$ tokoni na'e 'omai he laum lie 'o e fefalala'aki

Pea ko e tahá. Ko e h me'a 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Hou'eiki? 'Oku tapu he fonua ni ke tau fa'u ha lao ke kehe 'a e kalasi ko mei he kalasi ko . Ko e lao 'o e fonua ni, tatau ki he taha kotoa p . 'Oku totonu kou fokotu'u atu 'e au Hou'eiki, tau fakafoki 'a e me'a ni, to e fakakaukau'i lelei mo 'omai ke 'oatu ha *feed-back* 'amautolu ko eni 'e tali ui ki he kau 'Atita. Ko kitautolu kotoa Sea, tetau tali ui ki he 'Atita hono ng ue'aki 'a e pa'anga. Ko e pa'anga eni 'a e fonua, ko e pa'anga eni 'a e kakai, te tau 'ave ki he Kosilio pea fehu'i mai kia kitautolu? 'Oku hala ia Sea. Pea na'e 'ikai ke natula ia ke 'ai 'a e 'u kosilio hono kamata mai 'a e pa'anga ko eni, ke nau pule kinautolu kae nofo 'a e Fakafofonga ia 'o tali fehu'i ki he 'Atita. Na'e 'ave ia 'i he fefalala'aki ...

'Eiki Minisit Ng ue: Sea, ke u ki'i tokoni atu.

Sea K miti Kakato: 'Io tokoni!

Tokoni ki he founa 'uluaki hono ngaue'aki \$ tokoni ngaahi v henga

'Eiki Minisit Ngoue: Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea, peh ki he kau M mipa 'o e Fale 'eiki ni. Ko e ki'i tokoni atu p fekau'aki pea mo e founa ng ue ko eni ki he pa'anga. Ko e fokotu'u mai ko eni ko e toki fokotu'u fo'ou foki eni kuo 'omai ko eni, ka na'e ng ue'aki p 'e he motu'a 'a e founa 'uluaki. Ko e mahino ki he motu'a ni 'oku faingofua 'aupito p 'a e ng ue'aki ko eni 'a e pa'anga ko eni, pea ko e fatongia 'oku tuku mai foki eni mei he Fale Alea, pea ko kitautolu e kau Fakafofonga 'oku tau tokanga'i 'a e pa'anga ko eni. Pea ko e founa ko 'oku ng ue 'aki 'e he motu'a ni koe'uhi p na'a lava ke tokoni atu. Ko e 'uluaki p ko e femahino'aki p mo e ngaahi Kolo hono vahevahe ko ia 'o e pa'anga. 'A ia 'oku vahevahe fakatatau ki he fo'i'ulu 'o kinautolu na'e lesisita ko ia ke nau fili mei he kolo takitaha. Pea ko hono uá, ko 'ene maau 'a e me'a ko ia pea 'ai 'i he pepa 'o tufa kia kinautolu ki he ngaahi kolo, kae tautefito ki he ngaahi kosilio.

Ko e kosilio ko e sino fakalao ia 'oku ne fakahoko fatongia ki he langa fakalalakalaka ko ia 'i he kolo taautaha, pea ko e 'uhinga ia 'oku ng ue 'aki ai ko 'a e kosilio. Pea 'oku 'i loto 'i he Kosilio 'oku memipa ai p pea mo e 'ofisakolo, kau mai p mo e pule fakavahe ki he ngaahi fakahoko fatongia ko ia. Kaekehe, pea 'oku 'osi ko ia 'oku fakahoko leva 'o hiki 'i he pepa 'a e founa ng ue. Ko e founa ng ue kuo pau ke fakataha 'a e kosilio 'o nau fai tu'utu'uni ki he fiema'u vivili ko ia 'a e koló, pea 'oku nau hanga 'o hiki 'a e ngaahi me'a ko ia 'o mahino pea nau hanga leva. Ko 'ene mahino ko ia 'o fakahoko mai leva ki he Fakafofonga, ki he motu'a ni, pea 'oku fakahoko leva ki ai ko e ngaahi *project* taautaha ko ia. Sai, ko e *project* kotokotoa p , te nau 'omai hono fakaikiiki mo 'enau tohi kole 'oku 'omai ai 'enau, ko e tohi kole tokoni ia ki he pa'anga ko

eni honau 'inasi. 'Omai leva ia 'a e fakaikiiki ko ia 'o e *project* ko ia, kae 'ikai ke ngata ai ka 'oku nau toe 'omai mo e *invoice* fakatautaha ki he 'u me'a kotokotoa p koloa p ko e ha 'a e ng ue 'e fakahoko, 'omai ia pea toki fokotu'utu'u leva 'e he motu'a ni pea fakafonu mo e foomu fakatatau ki he fiema'u ko eni, pea 'osi ko ia pea fakah mai leva ki Fale Alea. Ko e 'u *invoice* ko ia 'oku 'ave leva ia mei Fale Alea ki Falepa'anga. Ko e founa kuohili eni ka na'e toki fakah mai 'aneafi 'a e 'uluaki *project* ko ia 'a e pa'anga ko eni ki Fale Alea. Kae 'ikai ngata ai kuo 'osi fakahoko p ki he kolo, kosilio ko 'ene maau ko ia hono fakahoko 'a e ng ue, pea ko e pa'anga ko ia kuo pau ke totongi ki he 'akauni ko ia 'a e Kosilio.

<004>

Taimi: 1140-1150

'Eiki Minisit Ngoue : ... Pea ko e 'omai ko ia 'a e tohi kolé, pea fa'u leva 'a e tohi kole 'e he Fakafofongá, ko e motu'a ni ia, ki Fale Alea, mo 'oatu 'a e fakaikiiki ko ia 'o e tohi kole ko eni, fakak toa mo e ' pepa ko ia. Pea mo kole leva ke totongi 'a e fo'i pa'anga p ki he *project* ko ia, ki he 'akauni ko e 'a e K silio. Kae toe fakamahino p ki he k silio, ko 'ene kakato ko 'a e ng ué, kuo pau ke muimui'i 'e he motu'a ni, 'a e ng ue ko 'oku fakahokó. Ko 'ene kakató, kuo pau ke to e 'omai mo e tohi 'e taha 'o fakapapau'i mai kuo lava kakato e ng ué, ki'i tohi nounou p . Pea t naki k toa mai mo e ' receipt ko ia, ki he ngaahi fakamole ko na'e fakahoko ko ia. Pea to e fakah mai p 'a e ' me'a ko ia ki Fale Alea. 'A ia ko e ' receipt mo e ngaahi me'a k toa ko , 'e 'i Fale Alea ia, pea kapau 'oku fiema'u ke sivi 'e he 'Atita, 'e k toa p 'a e ' pepa ia ko ia 'i Fale Alea. Pea 'e faingofua ange ia ki he motu'a ni, pea to e faingofua ange ki he ' k silió. Pea 'oku loto taha p kimaautolu mo e k inga, ke ng ue'aki p e founa ko eni, fakafo'i *project* p , he ko e taimi ia 'oku tuku atu ai, ke mahino 'oku tokanga'i p e pa'angá, ke maau k toa, pea 'oku pau ke nau 'akauni p ki he s niti fakamuimui kotoa p 'oku tuku atu ke nau hanga 'o ng ue'aki. M l 'aupito, Sea.

Sea K miti Kakato : M l . K taki 'e Hou'eiki, k taki ka me'a e Fakafofonga 15, k taki tuku p 'ene me'a ke 'osi pea toki hoko atu. 'Oku ou fakamanatu atu p . Vava'u 15.

Taukave 'i ai totonu kakai lesisita pe ta'alesisita fili ki he \$ tokoni

S miu Vaipulu : Sea, h fanga p he fakatapu, mal 'aupito e tokoni. Ko e fehu'i. Talamai ke vahevahe ki he kakai p ko kuo lesisita. Kae f fe 'a e toenga? F f e kakai ko 'oku nofo he v henga? 'Oku 'uhinga hono vahé, koe'uhí ko e tohi kakai ko na'e faí. Pe 'oku lesisita pe 'ikai, ka 'oku kau he tohi kakai 'o e v henga ko ia. 'Oku 'i ai 'ene totonu ki he pa'anga ko eni. He 'oku totongi tukuhau. 'Oku ou tui au, 'Eiki Sea, ko hono vahevahe ko fakafo'i'ulú,

'Eiki Minisit Ngoue : 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : K taki Minisit 'o me'a ki lalo.

Fokotu'u fakafoki founa ngaue'aki \$ vahenga to e fa'u fakalelei

S miu Vaipulu : Ko hono vahevahe fakafo'i'ulú, 'e 'i ai e ki'i kolo 'e 'ikai p lava ha'anau ng ue 'anautolu, 'osi 'a m mani. 'I hono fiu t naki 'o e fanga ki'i me'a ko eni, he ko ia 'oku

‘inasi ai homau ‘ v henga ko mei Tokelaú. ‘Amusia ‘a Niua ia, Sea, ‘oku vahe tatau p ia mo Vava’u mo Ha’apai, ka ‘oku toko si’i ange. Ka ko e taimi ko ‘oku vahevahe ai ko ‘emautolu. Pea ‘oku ou tui, ‘Eiki Sea, tatau mo e Feitu’u na, ‘i hono vahevahe ‘o e ngaahi koló. Kapau te tau vahevahe p ki he fo’i ‘ulu ‘oku lesisitá, ‘oku ‘ikai ke tau ma’u ‘etautolu ‘a e vahevahe taaú. Pea ‘oku ‘ikai ke tau ma’u mo e vahevahe tataú. He ‘oku tau filifilim nako. ‘Ai p a Sione he na’e fili ia ‘ia au. Kae f f ‘a e motu’a ko na’e ‘ikai ke lesisita. ‘E li’aki p ia. ‘Oku totongi tukuhau. ‘E fakatau he falekoloá. ‘Oku ‘i ai ‘ene tukuhau ‘oku to’o ai, ‘i he’ene fakataú. ‘Oua ‘e peh ‘oku ta’eng ue ‘a Sione, ‘oku ta’etukuhau. ‘Oku ou tu, ‘Eiki Sea, k taki ‘a e Sea ‘o e K miti Pa’anga, fakafoki ‘a e me’a ko eni ‘o to e fa’u fakalelei mai, koe’uhí ke tau ‘inasi kotoa. ‘Oku ‘ikai ke lahi e s niti ia

Lord Fusitu’a : Sea, ko e ki’i tokoni p ki he fika 15.

Sea K miti Kakato : Me’a ki lalo.

S miu Vaipulu : Ko e s niti ko ení ‘oku ‘ikai ko ha s niti lahi ia. Ka ko hono ng ue’akí, ‘Eiki Sea, ke ‘aonga. Ko e taimi ni, ko e s niti ko eni ko ‘a e Vava’u 15. Ko e fakat t p eni, Sea. Na’e felotoloi ‘a e v hengá, ‘a ia ko e kau ‘ofisakoló, mo e kau pule fakavahé, ke kumi tangik vai, ‘a e fo’i ta’u fakapa’anga e ua ko ení. Pea ‘oku ‘ave ki he ‘ koló, ‘o nau vahevahe p ki he ‘ koló k toa. Pea toki ‘omai leva mo e kole tokoni ki he ngaahi fonua, feng ue’aki mo e fonua ni, ‘o ‘omai mei ai e fakalahí. Ka ‘oku ‘inasi, Sea, na’e kamata hono tufá, mei he ni’ihi ko na’e ‘ikai ke ma’u ha’anau tangik , ‘ikai ke ‘i ai hanau sima vaí, kamata mei ai. ‘Oku kei lele p e me’á, ‘oku te’eki ai ke totofu, he ‘oku ‘ikai ke lahi e silini. Ka ko ‘etau fongá, ‘Eiki Sea, kapau ‘e ‘ai e founga ko ení, masi’i, t he founga, to e l loa ange eni ia he founga ko na’a tau feng ue’aki ai mo Fale Pa’angá. Ka ko e ‘osi ko ‘a e ‘ahó, ‘e fehu’i mai kia koe, pea mo au, Sea ‘e ‘ tita’i. Na’e ‘ave e pa’angá ki f ? Ko e me’a e na’e iku ki ai. Ko e taimi ko , ko e ta’u ko na’e vahe lahi ai e fanga ki’i k miti faka-koló, na’a nau tufa s niti. Tufa ia taki 100 tupu. Ko e h e me’a ‘oku ma’u ai? Fo’i m p , ‘osi e ‘aho e ua kuo ‘osi. ‘Ikai ke ‘i ai hano ‘aonga. Ko e ‘aho ni, kuo lava e tangik vai ‘a e ni’ihi ko na’e ‘alu holo ‘o kole me’i vai mei he kaung ’apí. Kuo lava ‘o ma’u ‘enau me’i vai he taimi ni. Mahu’inga ia ‘o e ki’i s niti ko eni ‘oku ‘omaí, ka ‘oku ‘ikai ko ‘ene mahu’inga ke ‘ai ‘a e Hou’eiki M mipa ‘o e Fale ni, ke hang ha valé, he lele takai holo ke fai e tu’utu’uni ko eni ‘a e K mití.

‘Oku ou kole atu, Sea, fakafoki ‘o to e fa’u fakalelei, pea ‘ai mai ke kau mo e Hou’eiki ‘i he Fale ni, ke tau vahevahe lelei. Pea ko ‘etau fefua’aki e fatongiá, ‘e ma’ama’a, Sea. Ko ia ‘oku ou kole atu au, Sea

Sea K miti Kakato : Ko ia. ‘E Hou;’eiki, ko e toki ‘osi ni p eni ‘eku kole atu ke mou k taki ‘o faka’atu’i mai ‘a e Fakafofonga Fika 15, ke ‘osi ‘ene me’á, pea ke toki hoko mai. Toki ‘osi ni p ‘eku talaatú, ‘oku fai mai p . Mou k taki fakamolemole, ko e anga eni e tataki atu ‘oku fai atu mei hení.

M teni Tapueluelu : M l Sea mahalo kuo kakato ia ka u hoko atu.

Sea K miti Kakato : Tongatapu 4.

Mahu'inga 'oua \$ tokoni v henga fakatatau ki he fiema'u e Fakafofonga

M teni Tapueluelu : M l 'aupito, 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na, kae peh ki he Hou'eiki e K miti Kakató, kau fakalavelave atu p mu'a ki he l pooti ko eni, 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'eku poupou 'aku ki he l pooti, 'Eiki Sea, pea mo e 'uhinga ko 'oku fakalave ai e lipooti ki he k silio.

'Eiki Sea, ko e motu'a ni 'oku kau he k silio fakav henga, pea 'oku 'ikai ke u sea au ai. Pea kuo 'osi fatu hono Konisit tone, 'o lesisita he *Labour & Commerce*, pea fakapapau'i 'oku fai e tali ui mo'oni. Ko e 'uhinga hono fokotu'u ko e k silio fakav henga, 'Eiki Sea, ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke tufa toko taha p 'e he Fakafofongá, 'a e pa'angá. Ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke ne kemipeini'aki e pa'angá. Ko hono 'uhingá, ko e lolotonga e vaha'a taimi na'a ku fai fatongia ai he nusipepá, 'Eiki Sea, na'e l pooti mai eni kiate au. 'Oku hoko ia. 'Oku tala ia ko e pa'anga ko ení, ko e pa'anga 'a e Fakafofongá, 'oku 'ikai ko e pa'anga ia 'a e kakai totongi tukuhau. Pea ko e taimi ko 'oku 'omai ai ha kakai tokolahi 'o fakamo'oni, ko e kau tal siti ki he pa'anga fakav henga, 'oku lava leva 'o ha'iha'i 'a e Fakafofongá, ke 'oua 'e pule toko taha, ko hai te ne tufa ki ai e pa'anga ko ení, 'o fakatatau ki he'ene fiema'u fakapolitikale 'a'ana. Ko e 'uhinga ko , 'Eiki Sea, ko 'oku sai ai ko 'a e feng ue'aki 'a e ngaahi k miti fakakolo, mo e k silio fakav henga fakal kufua, ke fakapapau'i 'e 'ikai ke tufa 'e he Fakafofongá 'a e pa'anga ko ení, 'o fakatatau ki he'ene fiema'u fakapolitikale, pe fakafo'ituitui.

Ko e k silio fakav henga ko 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, 'oku Sea ai e toko taha kehe, sekelitali e toko taha kehe, mo e kau m mipa, kau ai e pule fakavahé, mo e kau 'ofisakoló. Pea 'oku fai e fakataha fakata'u. Pea ko hono tufa ko e pa'angá, 'Eiki Sea, 'oku ui k toa ki ai 'a e kau Sea 'a e ngaahi k miti fakakoló, 'o nau *compose* 'a e k silio fakav hengá, 'o fakapapau'i 'oku nau 'ilo, ko e pa'anga 'e fiha 'oku 'ave ki he kolo, mo hono poloseki, mo hono makatu'unga. Hang tofu p ko hono 'ilo 'e he kau Minisit 'a hono vahe 'o e pa'anga Patiseti, ko e fiha 'oku ma'u 'e he Minisit me'a, 'o e Potung ue me'a, mo hono 'uhinga. He 'oku si'isi'i e silini ia, 'Eiki Sea, kae fakapapau'i 'oku lava 'o fai ha ng ue 'o fakatatau ki he fiema'u ko eni 'a e Fale Aleá, 'Eiki Sea. Pea 'oku 'omai ai 'a e ngaahi lipooti kole, 'oku 'ai mo e foomu ke kole. Pea 'omai e l pooti fakafoki mai ke talamai na'e f fe'i e ng ué, mo hono fongá, ko e 'uhingá, ke faingofua hono muimui'i 'e he 'atitá, 'Eiki Sea.

Mahu'inga & faingofua 'ave \$ tokoni v henga ki he ngaahi kosilio fakakolo

Kapau 'e 'omai ha pa'anga 'e l mano 7 afe...

<006>

Taimi: 1150-1200

M teni Tapueluelu: .. l kilu 7 mano, ko e pa'anga ia 'o e ta'u ní 'Eiki Sea, pa'anga 'e l kilu 7 mano. Ke pule'i p 'e ha tokotaha, 'e nofo 'a e Fakafofonga ko iá, 'i he malumalu 'o e fu'u 'ahi'ahi 'oku lahi. Ko e taimi ko ia 'e ha'u ai 'a e 'atitá 'Eiki Sea, ko e taimi ia 'e ongo ai. 'Oku mahu'inga hono fokotu'u ko 'a e sino ng ue fakalukufuá, ko hono 'uhingá p 'Eiki Sea, ko e pa'anga ko ení ko e pa'anga fakalukufua 'ikai ko e pa'anga ia 'a e Fakafofongá tokotaha p . Ka tuku ke ne tufa tokotaha 'Eiki Sea, 'e palopalema. 'Oku ou ongo'i p 'Eiki Sea, kapau 'e 'ikai ke maau 'a

e fa'unga ko ia ki hono tufotufa atu 'a e pa'angá, 'e lava p ke to e fakakaukau'i. Ko e me'a ko ia ki he fokotu'u mai 'e he L pooti 'a e Kosilió, 'oku 'uhinga m lie 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá he na'e palopalema 'a e kuohilí, pea ko e 'uhinga ia ko 'a e feinga he taimi ní, ke tau tali ui mo'oni kitautolu, pea 'omai ho ha'atau fakamatala pa'anga p na'e fefee'i 'a e pa'anga. Ko e 'uhingá kae faingofua hono muimui'i 'e he 'Atita. Ko e 'uhinga p ia Sea, ka ko hono 'omai ki he kosilió, faingofua. 'Oku mahino 'oku ng ue fakal kufua, ka 'oku 'ikai ke 'omai ki ha 'aofinima p 'o ha fo'i tokotaha, ke pule fakaleveleva ia ki he pa'anga. 'E lava p ia ke 'omai kiate au 'Eiki Sea, pea u 'ai 'e au ha ngaahi filita vai, ka ko e kautaha vai ia 'a'aku, Sea, ko e ngaahi palopalema ia ko 'e hoko.

Lord Tu'i'afitu: Sea ki'i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u ko ia 'oku fai mai mei Vava'u 15 ke to e fakafoki p 'a e L pootí ki he K mití, pea 'oatu mo ha'atau le'o, ke kau atu ki ai. Ko e Sea 'o e K miti.

Kau Fakafofonga N pele vahefonua 'Eua he kaunga ki he \$ tokoni v henga fili

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e Seá, pea 'oku ou fakam l atu ki he ngaahi felingiaki 'oku fai. Sea, ko e me'a ko ia na'e hoha'a ki ai 'a e hou'eikí, 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au ia ki he ngaahi v henga filí, ka ko e taumu'a foki ko ia hono fokotu'u 'a e kaveinga ng ue ko eni he ng ue faka-Kosilió, 'oku ng ue fakataha p 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Aleá, pea mo e hou'eiki ko ia 'o e Fale. Pea te u fakat t p au hang ko motú, Vahefonua 'Eua. Neongo p ko e motu'a ni ia 'oku fiema'u ke fakamo'oni mai ko e h 'a e fanga ki'i me'a 'oku fai, ka 'oku ma 'osi p talanoa p kimaua mo e hou'eiki 'o e vahefonuá ki he ' me'a ko ia 'oku fai. 'A ia 'oku 'i ai p 'a e femahino'aki 'Eiki Sea 'i he anga ko ia 'o e founa ng ue. 'Oku 'ikai ke peh 'oku tukunoa'i 'a e hou'eikí, he ko 'etau langa fonua ko ení 'oku tau kau kotoa p .

Sea K miti Kakato: Ko e fo'i founa lelei ia 'oku ng ue'aki 'e he Minisit .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e kongá hono uá 'Eiki Sea, na'e 'i ai 'a e hoha'a 'a e Fakafofonga mei Vava'ú ki he vahevahe. 'Oku ou kole p 'Eiki Sea ko e *issue* kehe ia. Ko e pepa ia ko ení ko e founa ng ue, mo hono tukuatu 'a e pa'angá mei he Fale Aleá ki he ngaahi kosilio. Ko e h 'a e founa ko ia 'oku fai'aki 'a e vahevahé mo e poloseki ko iá, 'Eiki Sea 'oku ikai ke 'i ai ha lave ia ki ai 'a e pepa ko eni. Ko e *issue* ia ko iá, ko e me'a p ia 'a e v henga fili ko iá, pea mo e hou'eiki ke nau fai hono talanoa'i 'a e kongá ko ia.

Mahu'inga tali ui ki he \$ tukuhau e kakai

Ko e kongá ko eni ki he tali uí 'Eiki Sea. 'Oku ou fiefia 'aupito kapau 'oku tau ongo'i 'oku tau tali ui. Ko e pa'anga ko ení ko e pa'anga tukuhau eni 'a e kakai 'o e fonuá, pea na'e 'ikai ke 'omai ia... Ko e fakakaukau ko ení, na'e fatu ia ke 'omai ke 'ave ke tokoni'i fakahangatonu'aki 'a e v henga fili pea mo ha fanga ki'i *project* 'oku nau fie ma'u ke fai, ka 'oku 'ikai ke lava fai tokonia mei ha ngaahi tafa'aki kehekehe. Ko e 'uhinga ia na'e 'ave ai 'a e s niti ko ení, ke fakafaingofua'i mo fakaivia kinautolu, ke nau lava 'o fai 'a e fanga ki'i ng ue ko eni. Ka 'i he taimi tataup 'Eiki Sea, kuo pau p ke tau tali ui he ko e pa'anga eni 'a e fonua eni. Ko e fatongia ia 'o e tokotaha kotoa p 'oku ne fakafofonga'i ha v henga fili, ke 'A'ahi Fale Alea ta'u kaha'u. Ko e kongá ia hono fatongia ke fakapapau'i 'a e ngaahi *project* kotoa p na'e lava fakapa'anga mei he pa'anga

ng ue ko ení, na'e lava fakahoko 'a e ngaahi ng ue ko iá, pea kapau na'e 'ikai ke lava, ko e h 'a e ngaahi palopalema, 'o toki fakahoko mai he'ene L pootí ki he Fale Aleá he ta'u kaha'u. 'Eiki Sea 'oku ou kole p ki he hou'eiki ke mou ... kuo lahi 'a e kole ia kuo 'omai. Ko 'Okatopa eni, kuo fuoloa hono fiema'u 'e he ngaahi v henga filí ia 'enau i s niti. Ko e 'omai ko ení 'Eiki Sea, ko e founga faka'ofa'ofa eni. Maau, mahino pea 'i ai mo e L pooti faka-faingofua'i mo e ng ue.

Fokotu'u ke tali founga ngaue ke tukuange mai 'aki \$ tokoni v henga

'Oku ou kole atu 'Eiki Sea mou laum lie lelei, tau tali 'a e founga ng ue ko ení, 'ave ia ke ng ue'aki 'e hotau Falé ka tau hoko atu, pea kapau 'e 'osi 'a e ta'u kaha'ú tau sio 'oku 'i ai ha monomono 'oku fiema'u ke fai, pea tau toki fakalelei'i. Ka ko 'ene tu'u ko eni 'a e fokotu'utu'u 'a e founga ng ue ko ení, kuo malu 'a e ngaahi pou 'Eiki Sea. Founga ke fai mai ai 'a e kole, mo hono pou pou'i, ko e h 'a e ngaahi kaveinga 'a e ngaahi *project*, 'osi fai 'a e ng ue ki ai a e Fale 'eiki ni, 'ave ki Fale Pa'anga. Fakapapau'i 'e Fale Pa'anga 'oku maau ia, pea nau toki totongi atu 'a e s nití kae hoko atu ha'atau ng ue 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Ko e hokohoko eni 'etau feme'a'aki. N pele Fika 1 'o Vava'u, N pele 'o 'Eua, N pele Niua, pea Fakafofonga 'o e Kakai mei he ongo Niua.

Lord Tu'i'afitu: M l 'aupito Sea, 'ikai ke l loa. 'Oku ou fakamahu'inga'i p 'e au ia 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e Tongatapu Fika 4, ko e ngaahi fa'unga ng ue fo'ou pea 'oku ne fakamahu'inga'i 'a e fa'unga Pule'anga 'oku tau nga'unu. Peh p mo e Vava'u Fika 15, ka 'oku ou foki mai 'eku fakatonotonu 'aku ia ki ho'o pepa ng ué Sea. 'A ia 'oku tohi he ko e founga ki hono ng ue'aki 'o e pa'anga tokoni faka-Fale Alea. 'A ia leva ko e fika 2 – fa'ufa'u 'o e fakaikiiki 'o e poloseki ke ne feau. Ko e feaú kiate au, 'oku hang kiate au ko 'etau pa'anga ko eni he'etau vahevahe faka-Fale Aleá, ko 'etau ki he me'afaka'eiki, ko e feau fakafiem lie ki ha taha 'oku 'i ai ha'ane putu, 'a e tu'u ko ia 'a e ki'i fo'i lea ko ia ko e feau. Ko hono fakapap langí 'Eiki Sea 'omai ho'o tikisinalí, 'oku 'asi 'a e feau ia ko e *grief*. Ko e *grief* ko e kaung mamahi. Ko e fakatonotonu p ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Oku mahalo ko e 'uhinga 'a e kaume'a ia ko ení, ko e feaú ko e fakakakato mo e fakaa'u. 'Oku sai kae 'omai p pea mo e 'uhinga ko eni 'a e talafakafonua ke tau vakai ki ai. 'Eiki N pele.

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, fakatapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. 'Eiki Sea, ko e fakahoha'a ko ia 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea, 'oku ou fakahoha'a atu au ia ko e makatu'unga foki 'a e silini ko ení, na'e makatu'unga hono fokotu'u 'e he Sea ko ia 'o e Fale Alea he 'aho ní, he'ene 'uluaki Sea ki mu'a 'i he Fale Alea. Koe'uhí ko e lahi 'a e ' folau ko ia 'a e ' 'A'ahi faka-Fale Aleá, pea fie ma'u 'e he kakai,.. Ko e atu ko iá, 'oku mai 'a e ki'i 'apiako 'o fai mai 'a e ki'i fakafiefia mo e me'a peh . 'Oku 'ikai foki he 'i ai ha silini ia, he 'oku mai ia 'o fai 'a e ki'i fakafiefiá, talamai ko e 'ato honau ki'i fale, p ko e ki'i kulupu 'a ia ko honau ki'i ' , 'ikai foki ke 'i ai ha silini, pea fokotu'u ai 'a e silini ko eni. Ko e silini ke tokoni ki he kakai 'o e vahefonua. Ko e me'a ko ia 'oku fokotu'u mai ko ia 'i heni 'a e pepa ng ue ko eni.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou k taki 'o tui homou kote.

Taukave ko e silini tokoni ke kei pule p 'a e Fakafofonga ki ai

Lord Nuku: Ko e kosilió Sea, ko e kosilio ia ‘a e vahefonuá, ko e me’a ia ‘a e Fakafofongá ‘a e founga hono tukuatu ‘o e silini. ‘Oku ou kei nofo p au ia ‘i he founga ko eni. Kapau ‘e ‘ai ke founga ‘aki ‘a e ng ue ko ení, ‘e kei pule p ‘a e Fakafofongá p ko e h ‘a e founga ke fai’aki hono tufa. Pea kapau ‘oku peh mai ‘a e vahefonuá ia, pea tau vahevahe ‘a e siliní taki pa’anga ‘e \$10. Ko hai ‘oku pulé, ko e loto ia ‘o e Vahefonua. Ko e me’a p ia ‘a e Fakafofongá, pea mo e vahefonuá, ke vahevahe ‘a e silini ke taau pea l pooti mai. Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke tau ta’ofi ai i he Laó, ke tukuatu ‘a e silini pea vahevahe ‘o peh , peh , peh , peh . ‘Ikai...ko e silini tokoni eni..

M teni Tapueluelu: ‘Eiki Sea fakamolemole ko e ki’i fakatonutonu atu p .

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

M teni Tapueluelu: Ko hono ‘uhinga ‘o e fakatonutonú ko e peh ko ia ke vahe ‘a e pa’anga ‘Eiki Sea. Ko e l pooti ko ení ‘oku ‘asi h peesi 3, ko e taumu’a leva ‘o e pa’anga tokoni ko ení, ke fakahoko ‘aki ha fanga ki’i ng ue fakalalakaka fakasosiale. Ko e ‘uhinga ki he poloseki p ko ha ng ue ‘ikai ke kau ai ‘a e tufa pa’anga. ‘Ikai ke kau ai ‘a e tufa pa’angá ‘Eiki Sea.

Lord Nuku: Ko ia ‘oku ou ‘uhinga atu ko ia ki ai. Ko e taimi ko ia ‘oku atu ai he ‘a’ahi faka-Fale Aleá ko ‘emau fono he kolo ko , fakahoko mai ‘e he finemotu’a, ko ‘emau ki’i kulupu ko ‘emau ki’i ngoue vesitapolo, fiema’u ‘a e fo’i uaea. Fai leva ia, pea kapau leva ‘e atu ‘oku peh ‘e he Vahefonuá ‘ave ki he Kosilió he ‘oku ‘i ai ‘a e poloseki fakalukufua ‘a e vahé, pea ‘oku fono kotoa p ‘a e vahefonuá pea toki fai ‘a e tu’utu’uni ki he pa’anga ko eni. Ka ko e founga ng ue ko ia ‘oku ‘omai ko eni hení, ‘oku faingofua ange hono tukuatu. Ko e v ‘o e Fakafofongá pea mo e kosilió, ko e v ‘o e Fakafofongá pea mo e ngaahi kolo. Ko e kosilió oku fakalukufua ‘a e vahé, ko e fakakoló, ko e me’a fakakolo p ia. Ka ko u peh ‘e au ia tau tali ‘e tautolu eni kae fai mo vahe mai ‘a e silini. Ko e h ‘a e ‘aonga ho’omou fema’a’aki ‘amoutolu, kae si’i fiu tali a e m tu’a. Kuo tali ‘a e Patisetí tali mo e silini ko ení ke vahevahe, toki fa’iteliha ‘a e Fakafofongá ia ha’ane ng ue hala’aki, toki ‘alu ‘a e ‘atita ia ‘o puke mai ‘a e fo’i me’a ko ia ‘o ‘atita’i. ‘Omai ‘a e siliní ia he ko eni kuo ‘osi ‘omai, pea ‘osi tali he Patiseti ke ‘ave ‘a e silini ko eni ‘o tufa ki he ngaahi kolo. Ko hono tufa atú, ko e me’a ia ‘a e ‘atitá ke toki talamai p na’e ‘ave ‘a e siliní ‘o fa’o ia hono kató, taumai ‘oku ‘i ai hano kovi. P ‘oku ‘ave ‘o vahevahe ki he me’a. Ko hono koví p ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ‘oku tau ng ue’aki. Ko u fokotu’u atu au tau tali ‘e tautolu kae ‘omai ‘a e siliní ia ‘oku fiu tali ‘a e Fika 10 ia, mahalo’oku peh p mo e Fika 9..

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Sio ange, tali ‘e tautolu kae vahe ia.

Sea K miti Kakato: M l ko eni kuo fokotu’u mai ke tau tali. Kalake.

Lord Fusitu’a: Sea k taki, na’e me’a mai ‘a e Feitu’u na p ‘e ‘at ke fakahoha’a atu.

Sea K miti Kakato: ‘Oku ou peh ‘e au kuo mahino. Te ke me’a mai p .

Lord Fusitu’a: Sea teu fakahoha’a atu p ka tau ki’i lepa...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o Fale Alea

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e fakamanatu atu p m tu'a mei he Komisoni ki he V mo e Kakai ko ia 'i fale ni p ,. Ko ia Hou'eiki tau m l l ai ki he 2:00 p 'a ho'at , kae lava ai leva 'a e ki'i me'a ko eni. M l .

(Na'e break heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: M l 'aupito ho'omou laum lie ki he ho'ataa ni. 'E 'Eiki Pal mia, na'e 'i ai e me'a ke me'a mai.

Palopalema fakakelekele 'uhinga tuai ng ue ki he mala'e t pulu

'Eiki Pal mia: M l Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma' e toenga 'o e Hou'eiki Fale Alea. Sea fokoutua e motu'a ni pea nau tokoto p 'i 'api 'o fanongo ki he fokotu'u mai mei he taha e Hou'eiki N pele 'a e fekau'aki pea mo e talanoa 'oku sasala p ko e fokotu'utu'u ke to'o mai e kongia 'o e Kolisi Tonga ke 'ai ai e mala'e t pulu. Ko u fakam l atu 'aupito ki he 'Eiki N pele ko eni ho'o hanga 'o 'ohake e me'a ko eni, faingam lie eni ke u hanga ai leva 'o vahevahe atu e palopalema. Ko e sipoti foki na'e fokotu'utu'u 'e he Pule'anga ko eni kuo 'osi pea h mai e Pule'anga ko eni kuo 'osi fokotu'utu'u ange p 'a e ... Ko e me'a ko na'e mahino ki he motu'a ni kuo pau p ke mau hanga 'o faka'apa'apa'i pea ke mau honor 'a e fokotu'utu'u kuo fai. Neongo na'e 'i ai 'a e ngaahi taumu'a kehe na'e h mai mei he Pule'anga ko eni. 'I he'emaui h mai 'oku tukuange ko eni e palani, pea te u talanoa p ki he ... fakatautefito p ki he mala'e t pulu. Ko e talanoa ko na'e 'omai ki he motu'a ni, na'e 'i ai 'a e 'uluaki mala'e t pulu na'e fakakaukau ko Niumate. Talanoa ia ko na'e 'omai kiate au. Pea mahalo p na'e ... p ko e h e ngaahi 'uhinga na'e 'ikai ke lava ai 'a e 'ave ko ki ai mahalo na ko ha fu'u mama'o nai p ko e h h to e 'uhinga.

Ko e talanoa 'e taha na'e hoko mai p ki ai na'e 'i ai e fakakaukau ke kole ki he 'Ene 'Afio 'a e ... hono tofi'a ko eni 'i ... ke fai ki ai. Pea ko e na'e 'i ai e femahino'aki mo e M monga, Siasi M monga kapau 'e tali e fakakaukau ko ia te nau tokoni mai ke fakahoko 'a e ng ue ko ia. Pea 'i he'eku faka'eke'eke atu na'e 'ikai ke lava mahalo 'o fai e kole ia ki he Tu'i pea foki mai leva 'a e me'a kiate au pea ko e me'a ko na'a mau nofo ai, ko e fakakaukau e mala'e t pulu lolotonga kae lava 'o fakalahi ki he tongo pea mo e kongia 'e taha mahalo ki he, meia Fuiva. Ko e me'a ia na'a mau nofo ai. Pea na'a ku fakakaukau leva ke u 'ahi'ahi mu'a toe 'ahi'ahi p ki he 'Ene 'Afio 'o kole, pea na'e lele atu e motu'a ni fakatau folofola ki he Tu'i 'o kole. Pea na'e tali p he 'Ene 'Afio. Ka ko 'ene tali na'e peh , "Sai ke ke talanoa kia Mala" Pea foki mai leva kia Mala pea u fakah ange p kia Ma'afu, me'a ko na'e fai ki ai 'a e femahino'aki, ko e tu'utu'uni 'a Mala ke

ki Kauvai. Te u fakah atu p 'a e kakato ko 'o e ... Taimi ko na'a mau vakai'i ai 'a Kauvai, ngaahi fale'i ko na'e 'omai ki he motu'a ni, 'oku 'uluaki 'oku ki'i mama'o. Ko hono ua ko e *infrastructure* ko ke langa 'aki 'a Kauvai 'e ki'i lahilahi mo e tanu'i e fo'i hala lelei ke a'u ki ai pea 'ikai ngata ai ka 'oku 'ikai ke peh ke fu'u ofi ki ha kolo ke hang ke malu nai 'a e fa'ahinga te nau ... Pea u foki mai leva e motu'a ni ki Tufum hina, 'o mau kamata leva 'i he'eku fakakaukau 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha founa ko hono ... vahe'i ha fo'i kongia ai he ko e 'uhinga na'e 'osi tali p 'e he Tu'i, pea me'apango p na'e fai ... kamata fai e ki'i ng ue ko ia pea ta'ofi. Pea na'e sai p hono ta'ofi he 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e pule ki ai. Mau foki mai leva ki he tongo... Hou'eiki, na'a mau fakakaukau 'e mala'e vakapuna ka 'oku ha'iha'i 'a mala'e vakapuna ia ki he Hou'eiki N pele 'e tolu. Pea na'a mau peh p 'oku fu'u mama'o ka mau foki mai ko ki Veitongo 'oku ki'i palopalema mo ia he ko e, ko e mala'e ko he taimi ni ko e lisi ia. 'Oku lisi e mala'e t pulu ...

<009>

Taimi: 1410–1420

'Eiki Pal mia: ... ki he tokotaha. Pea kapau 'e t naki mai e tongó, t naki mai mo e tafa'aki ko , 'e 'i ai 'a e ki'i palopalema ia 'e hoko ai. 'I ai p mo e ngaahi me'a kehe na'a nau fiema'u. Ko e me'a ko na'e iku ki ai, ko e foki mai 'a e k mití kiate au he'emaui fakataha fakamuimui 'o talamai, sai ke tau ki he ki'i toenga kekeleke ko ena 'o 'Atelé. Lava ai e luo 9, 'ai mai mo e 'eka 'e 50. Pea na'a ku talaange, sai p ia e fakakaukau ko ia ka ko e me'á eni. Na'e 'i ai 'a e femahino'aki pea mo e Kolisi Tutukú pea mo e motu'a ni. 'Oku ngalingali 'e to e foki e kolisí, 'uhinga kapau 'e 'i ai ha taimi te nau foki ia ki ai, 'oku mahu'inga ke tauhi e ki'i kongia kekeleke ko iá he ko e ki'i toenga kekeleke p 'a e Pule'angá 'oku toe mai. Fakapotopoto 'aupito e fo'i fakakaukau ia. 'I he'eku fanongo ko ia he pongipongi ni, 'oku tonu e fakakaukau ko ia. Totonu ke malu'i e ki'i toenga ia ko iá. Ko e ki'i toenga p ia e Pule'angá 'oku lahilahi ia pea 'ikai ngata ai, 'oku tu'u mai 'a e senit mei h , tu'u atu e Kolisi Tonga mei h , pea lava ke ng ue'aki e fo'i kongia ko ia 'i ha taimi 'e fakakaukau ai e kolisí ki ha fa'ahinga ng ue ke fai.

Ko e palopalema e motu'a ni Hou'eiki, na'a ku fai hoku lelei tahá ke kumi e kekelelé. Pea hang ko 'eku fakamatala ko eni 'oku 'oatú. Ne u a'u tonu ki he 'Ene 'Afió, pea mou, hang ko 'eku fakamatalá, 'o iku 'o 'ikai ke lava. Taimi ko ia na'a ma to e foki tu'o ua atu ai ki Kauvai, kuo 'i ai e palopalema ia 'oku hoko ai, 'ikai ke u fie lave au ki he palopalema ko iá. Ne mahalo peh 'e he N pele 'oku 'i he kekeleke ko iá. 'I he'ene peh , na'a ku fakap leva au kia 'Inoke ki Fisi ki he Minisit ko ia e *Foreign Affairs*, tala mai 'e 'Inoke, lava noa ke fai mai e t pulú ia ki Fisi ni, 'ikai ha palopalema ia. Ka ko eni, na'a mou mai 'o kole ke fai atu e sipotí ki Tonga, ko e to e fo'i kole mai ia ko eni 'oku hang ko 'oku mou 'asi ngali koví ai. Ke mou mai 'o kole pea 'osi ko ia pea 'ikai ke 'i ai ha mala'e t pulu. Hou'eiki, ko e peh ko eni ke mau 'o tata e tongó, ko u fokotu'u atu, 'ikai ko ha ongo fakapotopoto ia. Lolotonga 'oku 'i ai p ngaahi kekeleke 'oku ala ng ue'aki ke fakahoko ai 'a e fatongia e Pule'angá, palopalema ia 'a e motu'a ni. Pea ko u fokotu'u atu, tuku ke u foki ki he Kapinetí ke mau to e ki'i sio ki he me'a ko eni he 'oku tau a'u tautolu ki he fu'u tu'unga 'oku faingata'a. Neongo 'etau loto ke fai mai e sipotí ki heni, ka 'oku tau palopalema fakakelekele. 'Ikai ke u loto au ke tau 'o ta'aki e tongó. 'I he'ene tu'u he taimi ní, 'ikai ke u loto ki ai. Ke tau 'o ta'aki e tongó pea tau faingata'a'ia he kumi ha kekeleke, lolotonga p ko iá, 'oku 'osi 'i ai e kekeleke te tau ala ng ue'aki ke lava e fatongia e Pule'angá 'osi ko ia pea toki tuku atu.

Kole Pule'anga tukuange 'isiu mala'e tapulu ng ue ki ai Kapineti

Ko u faka'amu p 'oku mahino kia moutolu 'oku fai p hoku fatongiá. 'Ikai te u 'amanaki au te mau h mai e Pule'angá ko ení 'o ha'iha'isia 'i he me'a ko ení. Sai e ' me'a kehé. Fai p me'á ka ko e, Papua Niukini ena te nau mai pea neongo 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a ka 'e lava p 'o 'ai e me'a ko iá, 'osi kamata e ng ue. Ko e me'a ko ki he mala'e t pulú, hang ko 'eku fakamatala, ko u 'osi fai 'e au hoku fatongia. Pea na'e 'ikai p ke lava 'e he fa'ahinga kimu'a ia he ko nautolu na'a nau 'uluaki talanoa'i e mala'e t pulú. 'Ikai ke lava 'i Niumate, foki mai ki h 'oku 'ikai ke lava, pea 'osi ko ia pea nau m tuku atu kae tuku mai. Ko e palopalema eni 'oku ou talanoa atu ki aí. 'Ikai ke u loto e motu'a ni ke tau 'alu ki he tongó 'o ta'aki e tongó. 'Oku to e palopalema mo e kelekele he tafa'aki 'e tahá. Foki ko eni ki 'Atelé, to e palopalema mo ia. Ko e fakamatala na'e 'omai 'e he Sea 'aneuhú ko e tonu 'aupito. Ko e teuteu ha mala'e t pulu 'oku ta'u 4, ka 3 'e sai. Ko 'ene tu'u he taimi ni, kuo 'osi tu'u ia he laine t muí. Pea ko e 'uhinga 'ene t muí koe'uhi ko 'etau faai takai holo he kumi e kelekelé. Ko 'etau palopalema 'e Hou'eiki, ko u fakah mahino atu kia kimoutolu he pongipongi ni, 'oku palopalema'ia e motu'a ni. Pea neongo 'etau loto, neongo 'emau loto ke fakahoko mai e sipotí ki Tonga ni, ka 'oku 'i ai 'etau palopalema. Pea 'ikai ke u to e loto ke u fakalaka atu 'i he me'a ko ení ki ha to e me'a 'oku fakaikiiki ange. Ka ko 'etau palopalema 'oku 'ikai ke ma'u ha kelekele fe'unga pea faingofua 'ikai ke fu'u loko fakamole. Ko e s niti ko ia 'oku 'ai ke tau'ave ki h , ko e s niti lahi faka'uli'ulia ia. S niti ko te tau 'o ta'aki , tala mai ko e 3 ki he 4 miliona. Ko e to e palopalema ia 'e taha. Tuku ke u foki mu'a ki he Kapinetí ke mau talanoa ki he me'a ko ení 'apongipongi pea te u foki mai mo e talí he M nité ko e me'a ia te tau 'alu ki aí. M 1 .

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea: M 1 'aupito 'Eiki Pal mia, 'Eiki N pele.

Fokotu'u ke fakalahi pe mala'e t pulu 'Atele kae takai 2 fe'auhi

Lord Nuku: Ko 'eku kole p 'a'aku ia, koe'uhi ko e tali ko eni 'oku 'omaí. Na'e 'uhinga foki e fakahoha'a 'aneuhú ia ka ko eni kuo fakahoko mai e me'á, 'e he 'Eiki Palemiá he'ene me'a, hangehang he 'ikai ke fai ha ng ue. Na'e 'uhinga e hoha'a foki ia ko 'Atele koe'uhi ko e fokotu'utu'u ko ia 'a e Kolisi Tutukú 'Eiki Pal mia, na'e fai ki ai e hoha'a ko ia 'aneuhú. Ka ko e fakakaukau ko ia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea. Na'e fai p ki'i fakahoha'a ki he kau mataotao he t pulú 'o fekau'aki mo e me'a ko ení 'Eiki Sea. Ka ko 'eku fie tokoni ange p au mo 'eku fie fehu'i atu 'Eiki Pal mia. Na'e 'i ai e kau polofesinolo na'a nau peh , 'e lava p 'a 'Atele neongo 'a e fo'i konga ko . Ko e fo'i luo ko 'oku 'i ai ko ke fai ki ai e t 'oku luo 9 p ka 'oku fiema'u ke 18. Pea na'a nau peh , 'oku malava p ke fakalelei'i ke takai tu'o 2. Ko 'eku 'uhinga p ko e anga p fie tokoni atu hang ko eni ko e me'a ko ia 'oku ke me'a mai'akí. 'Ikai ke 'i ai ha kelekele ia. P 'e malava e founga ko iá ke fakalelei'i p 'a e mala'e t pulu ko ia 'i 'Atele si'í 'o fakatatau ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai'akí kae lava he 'oku malava p ke fai e fe'auhi t pulú'i he takai 'e tahá. Kapau leva 'e fakalelei'i p ke takai 'e 2, ngalingali p 'e malava 'Eiki Sea. Ko e Feitu'u na foki ko e Feitu'u na 'oku ke mataotao 'aupito he t pulú p 'oku malava p 'Eiki Sea koe'uhi ke tau tokoni p ki he 'Eiki Pal mia he 'oku hang eni ia ko e fu'u palopalema lahi eni ia 'oku hokó. Pea ko e me'a 'e taha ko u ongo'í, ngalingali kiate au hangehang he 'ikai ke lava e sipotí, 'o kapau. Ka ko e 'uhinga ia 'o e fie tokoni atú 'Eiki Pal mia.

Eiki Sea: M 1 ‘aupito. ‘Eiki Pal mia, me’a mai.

Eiki Pal mia: Sai ko e, ‘oku ‘i ai me’a, ‘oku ‘uhinga mai ‘a e ‘Eiki N pele ki he fo’i mala’e t pulu lolotonga. ‘Oku mahino ia ko e luo 9, ‘ikai ke to e a’u ia ki he luo 18. Na’e ‘uhinga p ke luo 9 kae takai tu’o 2. Ka ko eni, kuo pau ke to’o mai e kongá mei he tafa’aki ko eni ‘e tahá. To’o mo e kongá mei he tongó. ‘Oku fakamole ia. Ko ‘eku fehu’i ko ‘a’aku ‘oku ‘oatu kia kimoutolu Hou’eiki N pele ke mou tokoni mai. Ko e h ka tau ka ta’aki e tongó lolotonga ko ia ‘oku ‘i ai e kelekele ‘oku lava ke fai ki ai. Ko e h e palopalema. Mou tokoni mai. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fokotu’u atu ai, tuku ki he Kapinetí ke u foki ki ai, ke mau talanoa ki ai ‘apongipongi pea te u foki mai mo e tali ki he ‘aho M nité. Ko u ‘osi fai hoku lelei tahá, fai ‘e he Kapinetí honau lelei tahá, fai ‘e he k mití honau lelei tahá, ka ‘oku palopalema he ko ‘emau me’a ‘oku fai ko e takatakamilo takai holo. Hanga ‘e he kelekele ‘o ha’i e me’a ko ení, tau faingata’a’ia ai. M 1 .

Lord Nuku: Sea. K taki p ‘Eiki Sea pea k taki p ‘Eiki Pal mia. Ko ‘eku fakakaukau ko ia ‘a e motu’a ni ‘o hang ko ia ko e peh ‘oku mama’o ‘a Niumate, mama’o ‘a Kauvai. ‘Eiki Sea ko u tui au na’e mei tokoni lahi eni ia ki he langa fakalalakaká koe’uh kapau ‘e langa ‘a Niumate, ko e fo’i hala ko ia, kau ia he hala ‘oku ‘ikai ke sai. Kapau na’e lava ‘a Niumate, lava e fo’i hala lelei ki ai, fiem lie ‘a Hihifo. Me’a tatau p kapau na’e ‘ai ‘i Kauvai, kapau na’e tu’u ai. ‘Oku ‘ikai ke mama’o ia ‘oku miniti p mahalo ia ‘e 5. Pea ko e me’a ko ia ‘e tahá hang ko ení, ko ‘eku fie tokoni p ia ‘a’aku Sea. Ko e me’a ko eni ‘e taha kapau ‘oku hang ko e me’a ko ia mei taumu’a ‘o peh ‘e to e ta’aki e tongó. Ko e kau mataotao ko eni ko na’a ku talanoa ko ki ai ‘o fekau’aki mo e mala’e t pulú, ‘oku nau peh ‘e lava p ‘e he luo 9 ‘o takai 2 kae lava ‘a e fo’i takai ko ia ki he 18. Ko ‘eku fie tokoni p ‘a’aku ia ‘Eiki Pal mia. Pea kapau, he ko ena ‘oku fakahoko mai ‘e he kakai ‘oku nau mataotao aí ‘oku malava. Ko e ‘uhinga p kumi tokoní koe’uhi ko e palopalema ko ‘oku fekuki pea mo e Kapinetí he taimi ni. He ‘oku hangehang kiate au ko ‘ene tu’u he taimi ni kapau ‘e foki mai ‘o ‘ikai ke lava e me’a ko ení, ‘e to e palopalema e sipotí ‘o to e lahi ange.

Lord Tu’iha’angana: ‘Eiki N pele ki’i tokoni atu p . ‘E Sea, k taki ke u ki’i tokoni p .

Eiki Sea: Me’a mai.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eikí. ‘I he ma’u ko ia ‘a e motu’a ni ki he feme’a’akí Sea hang ko e me’a ‘a e ‘Eiki Pal mia. Mahino foki ‘oku lahi e kelekelé ‘a ko , mo’oni p ‘oku kei lahi p ko e fe’unga ‘i Tonga ni ka ko e ‘uhinga ‘a e Pal mia ...

<001>

Taimi: 1420-1430

Fiema’u ke fakamole lahi Pule’anga ka fiema’u ha kelekele

Lord Tu’iha’angana: ... ‘oku hang ‘oku ‘uhinga mai ‘a e Pal mia ‘oku fiema’u ha me’a ta’etotongi p ko e kelekele ki’i fakamole si’isi’i p . K ‘i he ma’u ‘a e motu’a ni ia Sea he ‘ikai ke ma’u ha me’a peh ia he kelekele. Kuo pau ke, ‘i m mani lahi ia kuo pau kapau ‘oku fiema’u ‘a e kelekele kuo pau ke fai e alea ia mo e *compensate* ‘o e tokotaha ko ia. Ka ko e faka’amu ko ‘a e Pal mia ia he ‘oku ‘i ai ‘a e, ‘a ia ko ‘ene me’a ki mala’e vakapuna ‘oku ‘i ai ‘a e Hou’eiki N pele ‘e tolu ‘oku nau pule’i ‘a e ngaahi tofi’a ko iá. Ko e tofi’a ‘a e Feitu’u na ‘a Niumate tapu

p mo e Feitu'u na Sea. Ko e 'Ene ' fió he 'ikai ke ma'u ha kelekele ta'etotongi kapau ko e 'uhinga 'a e Pal mia ke 'omai ta'etotongi ko e 'uhinga ko e me'a 'a e fonua pea 'e l l a ia. Pau ke mateuteu 'a e Pule'anga ia ka 'oku fiema'u kelekele kuo pau ke fai e alea pea teuteu mo e pa'anga lahi ke fai'aki e *compensate*. Ko e poini ia. Pea kapau ko e 'uhinga mai ko e ki'i fakamolemole si'isi'i mo e fiema'u ta'etotongi 'oku ou tui au mahalo ko e talanoa ia 'oku kehe ia. M l Sea.

Lord Nuku: Faka'osi atu p . Ko 'eku faka'osi atu ko 'eku me'a ko 'oku ou 'uhinga ki ai 'Eiki Sea kuo m fuli e me'a 'o tukuaki'i e kelekele 'oku tukuaki'i e Feitu'u na mo e Hou'eiki N pele koe'uhí ko e me'a fakakekelé pea mo e Tu'í. Ko e me'a ia 'oku tukuaki'i ko he taimi ni. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko he taimi ni he kuo m liu e me'a mei h 'o tuhu ia ki h . Ka ko e me'a ko na'a ku fokotu'u atu ke malava p he ki'i ' lia ko he taimi ni 'o fai ai 'a e s poti. Ka 'oku ou tokanga au ki he tukuaki'i ko ki he me'a faka-kelekele he ko e kelekele ia 'oku nofo ia 'i he Pule'anga mo e kau N pele pea mo e Tu'i. Hang kiate au ko e fo'i *issue* hoko ia 'oku 'ikai ke fie tukuange mai he 'e Feitu'u na. Ka 'oku tau 'osi m hino p tautolu he lao pau ke, ka 'i ai ha kelekele 'oku fiema'u 'e he Pule'anga pau ke totongi huhu'i kae fai e ng ue. Ka ko e taimi ko ki he s poti Sea 'oku fu'u nounou.

M teni Tapueluelu: Sea ki'i tokoni p ki he 'Eiki N pele kapau 'e laum lie lelei ki ai.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu f .

Tokoni ke 'ai ke taha pe mala'e tapulu ke lava hono tokanga'i

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae peh ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko ia 'Eiki Sea ko u, 'oku 'ikai ke fu'u tonu kakato ke peh 'oku tukuaki'i 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea p ko 'Ene ' fió ko e 'uhinga ko e kelekele ko na'e fai ki ai 'a e fakahangahanga ko e kelekele p 'a e Pule'anga ko eni 'i 'Atele na'e fai ki ai 'a e lau. Ka ko e me'a ko u nofo 'o fakakaukau ki ai 'Eiki Sea ko 'etau feinga foki ke tokoni ki he Pule'anga 'Eiki Sea.

Ko e h nai 'a e palopalema kapau 'e ng ue'aki p tongó ko hono 'uhinga kapau te tau toe 'ai ha toe mala'e t pulu kehe 'e 'osi 'e toe feinga ke tauhi e fu'u mala'e t pulu 'e ua. Ka ko e palopalema lahi ia he 'osi ko ngaahi s poti ko e *vacant* ko e 'ikai ke ng ue'aki 'a e ngaahi me'ang ue s poti ko ngaahi fonua kau ai 'a Ha'amoana'a mau kau mo e kau Fakafofonga mo e kau tokoni minisit he folau atu mei Ha'amoana he folau ki Siaina. Ko 'enau peh ko e tefito'i palopalema ko hono *maintain* e ngaahi me'ang ue ngaahi mala'e va'inga na'e teuteu ki he s poti, 'osi p pea tuku pehe'i ai p . Ka ko u fakakaukau ki ai 'Eiki Sea ko e tokoni p ki he Pule'anga ke 'ai p ke taha p . Ko e tokoni p m l Sea.

'Eiki Sea: Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Fale Alea. Hang ko na'e me'a 'a e Pal mia Sea ko e kau p eni ia na'e 'i ai e *option* 'e tolu na'e talanoa'i. Ko e fakahokohoko ia ko 'a e ngaahi feinga kehekehe ko e hisit lia mai p ia 'a e kumi ha me'a ko 'e ala ma'u. Fekau'aki ko eni mo e luo 'e hiva ko eni 'a e mala'e t pulu 'i Funga Manamo'ui m hino p ia 'oku mea'i p he Feitu'u na Sea 'oku 'osi, ko e mala'e t pulu ko ia 'oku luo hiva ka

‘oku ‘ikai ke a’u ia ki he tu’unga fakam mani ko eni ke fai ai ‘a e s poti. ‘A ia ko e ‘uhinga ia na’e fai ai e sio ke to e ‘i ai ha feitu’u ke fakalahi ki ai.

Hang ko e me’a ‘a e Pal mia Sea tuku p mu’a ke u to e fai ha toe sio p ki ai ki he ngaahi tafa’aki peh . He na’e kau p he tokanga ‘a e k miti ‘i hono alea’i eni ‘a e fakakaukau ko eni mo e ngaahi fokotu’utu’u ‘a e Kolisi Tutuku ko eni ‘a e Kolisi Tonga Sea. Pea ko e kole p ia ‘a ia na’e fakahoko atu he ‘Eiki Pal mia. ‘Oku m hino ‘aupito p ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga pea ko e fakama’ala’ala atu p eni pea tuku mai mu’a ha faingam lie kae toki fakahoko mai p ko e h ‘etau tu’u he uike kaha’u. M l Sea.

‘Eiki Sea: M l . Hou’eiki ke tau hoko atu mu’a ki he ‘etau ng ue. Ko e houa foki eni ‘etau fehu’i. Kae mahalo ‘oku ‘i ai ‘a e fehu’i ‘a e Ha’apai 13 ‘oku ... ke ne fakahoko mai p ‘ene fehu’i pea ‘oku tui ‘oku ‘i ai p tali ‘a e Minisit e Potung ue Lalahi. Ha’apai 13.

Polokalama fakafehu’i e Kapineti

Veivosa Taka: Tapu mo e ‘Eiki Sea tapu mo e Fale ‘Eiki ni kae fakahoko atu ‘a e ki’i fie ma’u ‘a e k inga m siva mei he Fo’i ‘One’one. Sea ko e fehu’i p eni ki he ‘Eiki Minisit . ‘Oku lave’i p he motu’a ni ‘oku t fito ‘aupito ‘a e nofo ‘a e k inga fekau’aki pea mo e af ko eni ‘i Ha’apai. Ko ‘enau hoha’a p ‘anautolu fekau’aki pea mo e fanga ki’i fale matap taha ko eni na’e langa p ‘e na’e h ‘a e tu’unga na’e ‘i ai ‘a e fakataha ‘a e Pule’anga pea mo e *World Bank* fekau’aki pea mo hono fakamaama ‘a e fanga ki’i fale ko eni ‘e 307. Ko e fehu’i hono ua p ‘oku fakapapau’i ‘e ‘osi ‘af hono langa ‘a e ngaahi fale matap ua ‘i Foa pea mo Kauvai. ‘A ia na’e fakahoko mai ‘e he Pule’anga ‘e ‘osi ki T sema ka ko e fehu’i p pe ‘oku fakapapau’i ‘e ‘osi ai p ki T sema. ‘A ia ko e fo’i fehu’i ‘e ua Sea kae toki fakahoko atu e fo’i ua ko . M l Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisit Potung ue Lalahi.
Tali Pule’anga ki he fehu’ia tu’unga e langa ‘i Ha’apai

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea peh ki he toenga ‘o e M mipa ‘o e Hou’eiki Fale Alea kae fakahoko atu e fatongia neongo ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e motu’a ni Sea ‘i he *task force* ko eni ‘o e *project* ko eni ka te u fakahoko atu p ‘a e fatongia fakatatau pea mo e tu’utu’uni. Ko e fehu’i ‘uluaki, ko e h e ola ‘o e fakataha ‘a e Pangik ‘a M mani fekau’aki pea mo e fakamaama ‘a e ngaahi fanga ki’i fale matap taha na’e langa ‘i Ha’apai? ‘I he tu’u he taimi ni ‘Eiki Sea ko e fanga ki’i fale eni ‘e 200 kuo lava hono langa. Pea ko e 80 ai kuo ‘osi fakamaama pea ko e toenga ko eni ko ‘o e toenga ko ‘oku te’eki ke fakamaama ko e tatali p ke ma’u ha *donor* ke fakakakato’aki ‘a e fatongia. Pea mahalo ko e ki’i tali nounou p .

Pea ko e fehu’i hono ua ‘oku fakapapau’i ‘e ‘osi ‘af ‘a e langa ko eni ‘a e fanga ki’i fale matap ua ? Ko e tali ia ki heni Hou’eiki M mipa ko e mahalo ko e *issue* tataup eni ia na’a tau fononga mai mo ia mei he kamata’anga p ko eni ko ‘a e *project* ko eni he langa ‘a Ha’apai ko e *issue* fakakelekele. Ko e tali p ia ke fakakakato he ni’ihi ko eni ko ha’anautolu ‘a e ngaahi ‘api ‘a e ngaahi fiema’u fakakelekele pea toki hoko atu hono ... faka’osi. Ka ‘oku sai p ‘oku tau ‘i heni pea mo e Sea ko eni ‘o e *Task Force* pea ‘oku to e m mipa p mo e ongo Fakafofonga ko eni ‘i he k miti. ‘A ia ‘oku totonu ke nau lave’i kotoa p fakaikiiki ‘o e *project* ko eni ... kapau ‘e tokoni mai ‘a e Tokoni Pal mia. M l .

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Pal mia.

Fai e faka’amu ke kakato langa Ha’apai ki he Kilisimasii pe ta’u fo’ou

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Io ki’i tokoni atu p Sea. Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki M mipa ‘o e Fale. Ko e tu’u foki he taimi ni ko e fale na’e tokoni’i ko eni ke fai ha monomono ki ai ko e fale ‘e 300 tupu p 300. Pea ko e fale ko eni ‘oku te’eki ke langa ‘a e kau ai ko eni ‘a e fale matap ua ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga fale ‘e 75. Ko e tu’u e fale ‘e 75 ko eni ‘oku fakatahataha’i ko eni ‘a e ngaahi pepa mo e al me’a peh . Ko e palopalema ‘e taha na’e me’a ki ai ‘a e Minisit ko e ‘ikai ke maau ‘a e ‘ consent ‘a e ‘ konga kekelekele ke m hino. Ka ‘oku meimei ‘osi Sea.

Ko ‘ene tu’u ‘aneafi ‘oku toe ono ka ‘oku fie ma’u ia he Pangik ‘a M mani ia ke fakakakato ia kae toki fai ‘a e langa. ‘A ia ko e faka’amu ia ke vave taha p ‘a ia ko e ki’i fo’i ono p eni ‘oku toe ko e ‘uhinga kae ‘oatu kae ‘omai ha kau *contractor* ke nau lava ‘o fai ‘a e ng ue ko eni he vave taha Sea. Pea ko e feinga he’ilo na’a lava ha konga lahi ki mu’a he Kilisimasi Sea. Ka ko e tu’u he taimi ni fakatahataha ko e ‘uhinga pau ke ‘omai ‘a e *supplies* mo e ‘ me’a mei muli. Ko u tui ‘i he taimi ni ka vave taha ki he *early next year* p ko e vave taha p ‘i Sanuali Fepueli ki he ta’u kaha’u Sea.

Ko ia p ko e konga k taki p Sea ke u to e hoko atu p mu’a. Ko e konga lahi ‘a e ‘ikai ko ke ma’u ha s niti ke fakakakato ‘aki ‘a e ‘uhila he na’e, ko e *exchange rate* na’e holo ‘o mole ai ‘a e pa’anga ‘e 1 miliona ‘Amelika ia ko e ‘uhinga p ko e holo ko ‘a e *exchange rate* ‘i he fo’i pa’anga ko ena na’e ‘omai ke fai’aki ‘a e ng ue. ‘A ia leva na’e *apply* p fua tautau p ko ‘etau langa ‘a e fale ‘a e kakai p ko ‘etau faka’uhila ‘a e ‘ fale kuo ‘osi langa. Pea na’e fakakaukau leva ko e fakapotopoto taha tau langa mu’a ‘a e fale ‘a e kakai kae toe fai ha kole ki he Pangik ‘a M mani he’ilo na’a toe ma’u mai ha ki’i s niti ke fakakakato’aki ‘a e ‘uhila mo e ngaahi al me’a peh ko e ‘uhinga p eni ko e fo’i 1 miliona ‘Amelika ia na’e mole ‘i he fet ‘aki ko eni ‘a e f tongi’aki ko ‘a e pa’anga Sea. Ko ia p ki’i tokoni Sea m l .

‘Eiki Sea: Fakafofonga N pele Niua ko ho fehu’i ? Me’a mai.

Lord Fusitu’a: M l Sea. Ko e kole p ke to e fakama’ala’ala mai ange ‘a e tu’unga he na’e talamai ki he Fale ni ta’u ni pea mo e ta’u kuo ‘osi p kuo ‘osi m ’opo’opo ‘a e ‘ me’a fakakelekele ia ‘i he Pule’anga kuohili ‘o toki faka’at ai he *World Bank* ‘a e pa’anga pea na’e talamai ‘e ‘osi ki Siulai ...

<002>

Taimi: 1430-1440

Lord Fusitu’a: ko e to e faai mai ai eni ki he konga fakamuimui e ta’u ni. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke mahino kiate au p ko e h nai ‘a e ... ko e *consent* ko p ko ha to e me’a fakakelekele ‘oku te’eki ke ... ki’i nenefu ki he motu’a ni, ke ‘ai mai ang ke mahinó ‘Eiki Sea. M l .

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea, sai p ke ki’i ...

‘Eiki Sea: Tokoni Pal miá, p ko e me‘a mai ‘a e ‘Eiki Minisit Fonuá.

Palopalema langa Ha‘apai ko e feto‘aki hai ‘oku ne ma‘u ‘a e fale

‘Eiki Minisit Fonuá: Sea, mahalo p ‘oku hala hono fu‘u peh ko e kekelelé ko e palopalemá Sea. Kuo ‘osi lava e fatongia ia e ‘Ofisi Fonuá. Mahalo ko e me‘a kehe eni ia ka ‘oku nau refer p nautolu ia Sea ko e me‘a fakakelekele, ‘a e *ownership* ko ‘o e falé, ko hai ‘oku ne ma‘u e fale ko ‘oku langá p ko e tokotaha ko ‘oku l sisita ai e ‘apí p ko e tokotaha ko na‘e nofo ai pea holó. ‘Oku ‘i ai e ‘u palopalema ia he ‘u tafa‘aki peh Sea, ka ‘oku nau peh ‘e nautolu, ‘oku nau talanoa p nautolu ka ‘oku peh ko e palopalema he kekelelé Sea. Pea ‘oku ...

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Minisit . Ko e talu p eni mei he ‘aneafi mo e kuohilí. ‘A e kei talanoa p ko he kekelelé.

‘Eiki Minisit Fonua: Ko ia Sea. ‘Oku nau kei talanoa p a‘u mai ki he ‘aho ni Sea. Na‘a ku m hina 2 ai Sea, he‘ikai ke u to e foki au ki Ha‘apai ‘oku vela. Kae ‘osi fai e l sisita fakatatau ki he fiema‘u ‘a e pangik ki he ‘u ‘api ko na‘e holó. Ko e ‘u palopalema ia ko Sea ki muí ko e me‘a kehe ia pea ‘oku nau tala p ia ko e me‘a ‘a e kekelelé.

‘Eiki Sea: Ko ia.

Lord Fusitu‘a: Ko ia, mahino ia ki he Minisit . Kapau ko ia, he ko e ‘eke eni pea mei he Ha‘apai 13. ‘Oku mahino eni ia ‘oku ke me‘a mai ‘oku ‘ikai ko e kekelelé. Ko e h leva? Ko e h ‘a e me‘a ‘oku ne fakatanga‘i ‘a e ‘u langa ko eni ‘oku si‘i kole mai ki ai ‘a Ha‘apai?

‘Eiki Minisit Fonua: Sea, ‘oku ‘ikai ke u lava ‘o tali lelei ‘a e ‘uhinga ‘a e N pele ko e ‘uhinga kuo u ‘osi tali atu ‘oku ‘ikai ko ha me‘a fakakelekele. ‘Oku ‘ikai mahino kia koe ‘eku talí p ‘ikai?

Lord Fusitu‘a: Mahino ‘Eiki Minisit . ‘Oku ‘ikai ko e Feitu‘u na ia ‘oku ‘ikai ko e me‘a fakakelekele ia. Ka ko e ‘eke p ...(kovi e ongo)...

‘Eiki Sea: Pe‘i me‘a koe ki lalo kae me‘a mai ‘a e Tokoni Pal miá.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Kuo u fiema‘u p ‘e au ke u tali atu ‘a e fehu‘í, ko e fehu‘i foki ia pea mei he Fakafofongá, pea na‘e ‘osi fakahoko atu p ko e ngaahi me‘a fakapepa p Sea, ‘o hang ko e me‘a ‘a e N pelé, kuo nau ‘osi ‘ai. Ko e toe p eni ia ke ‘ai e fanga ki‘i me‘a fakapepa ko e fiema‘u ‘a e Pangik ‘a M maní, ka ko e faka‘amú ia ko e uike kaha‘u p kuo ‘alu atu e *tender* ai mai ha kakai ke nau mai ‘o langa ‘a e ngaahi fale ko eni, fale ‘e 75 fo‘ou Sea. Tukukehe ‘a e ngaahi fale ko eni na‘e monomonó, hei‘ilo na‘a lava ha kongá e k ingá ‘o lava atu ‘o Kilisimasi honau fale fo‘ou Sea.

‘Eiki Sea: M 1 . Fakafofonga to e ai ha‘o *supplementary question* pea ka ‘oku ‘ikai pe ko ha to e fie fakama‘ala‘ala. Ka ke toki fehu‘i mai e fehu‘i hono hokó.

Veivosa Taka: Sea, ko e ...(mate maika)... ha ki‘i s niti Sea ke fakakakato‘aki e ng ue ko ení, ka ‘oku fakafiem lie p . Ko e fakaongo p ke mahino ki he k ingá ‘a e ‘uhinga na‘e tuai aí, ko e fet ‘aki ‘a e mahu‘inga e ngaahi pa‘angá. Ko e

‘Eiki Sea: Ko e kimu‘a p ho‘o fehu‘í, ‘Eiki N pele me‘a mai, kae toki fehu‘i mai.

Lord Tu‘i‘ fitu: M 1 ‘aupito e ma‘u faingam lie. Ko ‘eku fehu‘í p ‘a‘aku hang ko e me‘a ‘a e Minisit Fonuá, na‘a kuo maau m lie e kelekelé ia, kae vakai‘i lelei p ‘a e ‘u koló na‘a ‘oku nau tohi loi e ‘u falé ‘o lahi ‘ene tu‘u he kelekelé. Ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘a e motu‘a ni. He ‘oku kau e motu‘a ni ia ‘oku ai hoku tofi‘a ‘i Ha‘apai, na‘a ‘oku mo‘oni e me‘a ‘a e Minisit Fonuá. Na‘e m hina ia ‘e 2 ‘i Ha‘apai. Na‘a ‘oku tohi loi ha ‘u ‘api ia ‘o tu‘u ha fale ‘e 4 ia ‘i ha ‘api. Ko e ‘uhinga p ia e ki‘i fakahoha‘á Sea.

‘Eiki Sea: M 1 . Hoko atu e fehu‘í Fakafofonga.

Veivosa Taka: Sea, fakam l atu ‘i he faingam lie. ... Sea ke u ki‘i faka‘osi p ki he me‘a ko ‘oku me‘a ki ai ‘a e Tu‘i‘ fitú. ‘Oku ‘i ai ‘a e palopalema peh . Ko e f mili ‘e 4 ne nau nofo ‘i he fo‘i kelekele ‘e taha, pea na‘e holo honau falé. Pea langa leva ‘a e fale ‘o e ‘eá. Ko e to e fiema‘ú eni ia ke to e ha‘u e fo‘i 3 ko ke to e fai e ... ‘a ia ko e fo‘i me‘a ia ‘oku fai ai ... kae ‘ikai ke lava p he kau ng ué ‘o fakahoko tatau p , he ‘oku ‘osi ma‘u e ngofua mei he fale ko , ka kuo mate ‘a e pekiá. Pea ko e tohi ko na‘e ‘omai ki he pekiá ‘e langa kotoa homou falé he me‘a ko ena ‘oku mou nofo aí. ‘A ia ko e palopalema ia ‘oku ou tui mahalo ko e palopalema fakakelekele ia. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ki‘i ‘api peh ia ‘i Fotua, ‘oku ou lave‘i, ka na‘e ui mai e hingoa ko ia ia ‘i he ‘ikai ke ‘i ai e me‘a fakakelekele. Sea ko e

Lord Tu‘i‘ fitu: Ko e ki‘i tokoni p ki he fakahoha‘a ‘a e motu‘a ni.

‘Eiki Sea: ‘Io pe‘i me‘a mai.

Lord Tu‘i‘ fitu: Toe ai mo e ngaahi fale ia na‘e ‘ikai ke ai ha fale ia he kelekelé, ka ‘oku kau mo ia ia he langa ko ení Sea. M 1 .

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea, ko e kongá ko iá, ko e ‘uhinga ia ko e tu‘utu‘uni ko ‘a e *World Bank*, ke ‘alu e mamahí pea mo e falé ‘o kumi hano kelekelé. ‘A ia ‘oku lava ai ko ke fai e langa ‘i ha feitu‘u ‘oku ‘ikai ke ai ha fale na‘e holo aí. ‘A ia ‘oku ou tui ko e kongá p ia. ‘Oku to e liliu mai eni ke langa p e feitu‘u ko ‘oku holó. ‘A ia ‘oku to e foki mai. ‘A ia ko e ngaahi me‘a ia ‘oku fai ai ‘a e fet ‘aki aí Sea.

‘Eiki Sea: Ka ko e me‘a p ‘oku tokanga atú Fakafofonga na‘a mai ia ‘o langa pea ha‘u e ‘eá ko hono hokó pea tuli nautolu mei ai, pea ko e to e

Veivosa Taka: ‘Oku ai p Sea ‘a e aleapau ‘a e mamahí mo e *owner* ‘e ta‘u ‘e 4. Te ne fokoutua ai he kelekelé mo e falé, pea ‘osi e ta‘u ‘e 4 ka ne kumikumi ha feitu‘u ke

‘Eiki Sea: Ke hiki mo e falé. Ko ia. Pe‘i me‘a mai ki he fehu‘i hokó.

Fehu‘ia taimi fakahoko ai monomono ‘ahanga Foa & luo ‘i F kakai

Veivosa Taka: Ko e fehu‘i hokó Sea fekau‘aki eni pea mo e kole na‘e fai ko e fakatamaki fakanatula eni na‘e hoko ‘i Ha‘apai ‘o lavea ai ‘a e motu ko F kakai. Pea ko e kolé ki he ‘Eiki Minisit ke tali mai mu‘a p ko e h nai, p ‘e langa nai ‘af ‘a e fu‘u luo ko ia ‘oku ‘i F kakaí. Ko e palopalema Sea, na‘e ‘uha lahí, ‘o lele mai e vaí ‘o tu‘usi mai e halá, pea lele ange e tahí ‘o tu‘usi ange ‘a e kongá fonua ko ki tahí ‘o na fetaulaki. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai e motú. Na‘e to‘o mo e ngaahi ‘api na‘e ofi aí. Ka ko e kolé p kuo ... ko e palopalema ‘a e k ingá ia, koe fo‘i fe‘alu‘aki, ko e fefononga‘aki ko fo‘i kongá ko iá. ‘A ia ko e kongá p ia ‘oku fai ai ‘a e fehu‘i p ‘e fai e ng ue ko ení ‘af ? Ko e fehu‘i hono 2, ‘e fakahoko ‘a e monomono ‘a e ‘ hanga ‘o Foá ‘af ? ‘A ia ko e ongo fo‘i fakatamaki fakanatula eni na‘e hoko p ‘i he taimi tatau. M l Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisit Potung ue Lalahí.

Tali Pule‘anga ki he ngaue monomono ‘ahanga Foa & luo F kakai

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahí: M l Sea. Ko e fehu‘i ‘uluakí, ko e puipuitu‘a ko eni ki he fehu‘i ko ení, ‘osi fakahoko he Potung ué ‘a e savea pea mo e ng ue ko eni ki he fakatamaki ko eni na‘e hokó, pea ‘oku fakatatali p ke ai ha vaka, ke ‘ave ngaahi m sini ko eni ‘oku fie ma‘ú ke fakahoko ‘aki ‘a e fatongia. ‘Osi maau kotoa e saveá ia mo e l loa mo e loloto mo e ngaahi feitu‘u ‘oku tu‘u ai e ngaahi fo‘i luo ko eni ko na‘e hoko ai ko fakatamakí. Ka ko e toe p eni ke ai ha vaka ke ‘ave ‘aki ngaahi me‘ang ue ko ení ke fakahoko‘aki e fatongia.

‘Eiki Sea: ‘Oku f f vaka e Pule‘angá? Ko e Laté p ko e ... ‘a vaka lafalafa ko eni fo‘ou e ...

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi: Kuo u tui ko e vaka ko iá he‘ikai lava ke ‘ave ai ngaahi misini lalahí, ka ‘e lava ia ke fakahoko‘aki ‘a e fatongia ko anga mahení. Ko e *partnership* ko eni ko pea mo e *community*. ‘A ia ‘e lava p he Fakaafongá ia pea mo e ki‘i kakai ko eni e koló ‘o fai ha fakahekeheka he fanga ki‘i vaka iiki ko ení ha naunau ‘o nau kamata ‘aki kae ‘oleva ke mahino ‘a e vaka lahi ko eni ko ke uta ai e misiní. ‘A ia ‘e lava p ‘o fa‘o tangai p makamaká mo e me‘á mei Pangai ‘o nau hoko atu p hono tanutanu atu, ke hoko‘i e fo‘i luo ko eni ko halá fakataimi pea ‘oleva ke mahino ha vaka pau ke ‘ave ‘aki e m sini ko eni ko ke fakahoko‘aki hono fakalelei‘i ‘aki e ...

Lord Tu‘iha‘angana: Sea, k taki ki‘i fehu‘i p ki he me‘a ko eni ‘oku me‘a mai ‘aki he Minisit . Tapu mo e Feitu‘u na Sea. Ko e h e m siní? Ko e h ? Ko e loader? He ko e loader ia ‘e lava p ia he ... kapau ko ha fu‘u katapila D8 p ko e h e ... ‘e ngali fiema‘u ha vaka lahi. Ko e loader ia ‘e meimei lava p ia he vaka ko Minisit Malu‘í. Kapau ko e loader p te ne fai e ng ue. ...(kovi e ongo)... ‘Ikai ko e kole p , p ko e h , p ‘oku ai ha fu‘u m sini lahi f f ?

‘Eiki Minisit Ng ahi Ng ue Lalahi: Ko e fakamatala eni ‘oku fakahoko mai ko eni he Potung ué, pea ‘oku mahino p ‘a e fehu’í. Ko e tu‘u ko ‘a Ha‘apaí ‘oku kakato p ngaahi m siní ia. ‘A e loader pea mo e palaú pea mo e excavator mo e misini ko ki he ngaahi hala ko ‘a Ha‘apaí. Na‘e peh p Potung ue ko e tatali p ke ai ha vaka. ‘A ia ko e alealea ko ki he tafa‘aki ko iá, kuo u tui p mahalo ‘oku fakahoko p ‘a e aleleá, ko e tali p eni ‘uhí ke mahino e *schedule* ‘a e vaká, kae fakahoko. Ko e, mahalo ‘oku ne tali ‘e ia e fehu‘i fika 1, ko e fehu‘i fika 2, ‘e fakahoko ‘af ‘a e monomono ‘a e ‘ hanga Foá? Ko e ng ue ko eni ‘oku ... ko e *due process* p eni, hang p eni ko e tali ko fika 1. ‘A ia ko e ‘uluakí ‘oku, fakahoko ha ... ‘a e fa‘u ‘a e tohi tala

<003>

Taimi: 1440-1450

‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi: ...’o ng ue‘aki ‘a ia ko e *expression of interest* ki hono *study* pea mo hono *design* ‘o e monomono ki he ‘ hangá, pea ‘e tuku atu ia ‘i Novema ‘o e ‘aho 1 ‘o e ta‘u ni. Pea hili ko ia ‘e tapuni leva ‘i T sema ‘a e *evaluate* ke fili ‘a e kautaha ko ia ‘i me‘a...ke ne fakahoko ‘a e ng ue ‘i Sanuali pea te nau kamata ai p ‘i Sanuali. ‘A ia ko Sanuali ki M ‘asi ko e mahina ia ‘e tolu, tenau fakahoko hono *design* ‘o e ng ué, pea ‘ave leva ‘i Ma‘asi ‘a hono talamahu‘inga ‘o e ng ue ke monomono ‘a e ngaahi kautaha, pea fakakakato leva mo e monomonó. Mahalo ko e fakafuofua ko Sune, ‘aho 1 ‘o e ta‘u kaha‘u ‘e kamata ai ‘a e ng ue ‘o kapau ‘e kakato kotoa ‘a e ‘u me‘a ko ena na‘a ku fakamatala atu. ‘A ia ko e tuai p ia ke fakapapau‘i ‘a e me‘á ‘a e *expression of interest*, ‘a hono *design* ko eni ke fakapapau‘i ‘oku ‘ikai ke ha‘u p ha ki‘i matangi ‘o to e uesia ‘a e ng ue ko ia ‘e fakahoko.

Sea Fale Alea: M 1 ‘Eiki Minisit . ‘Oku to e fiema‘u ke fakama‘ala‘ala Fakafofonga?

Veivosa Taka: Tapu mo e Sea. Sea, ko u fakam l ‘aupito ki he ‘Eiki Minisit koe‘uhi ko e ngaahi fakamatala mahino kuo fakahoko mai. ‘Oku fakafiem lie p Sea, ka ko e ki‘i anga p eni ia ‘eku fokotu‘u atu. Ko e fetalanoa ‘aki ko eni mo e Potung ue ko eni ko e ‘ai p ke mea‘i ‘e he ‘Eiki Minisit na‘a ku fetalanoa ‘aki pea mo ‘enau Potung ue ‘i he ‘aho 7-22 ‘o ‘Epeleli 2016. Pea na‘e me‘a mai ai ‘ene CEO le‘ole‘o ki mu‘a, ‘o ne ‘omai ai kuo ‘osi *approve* ‘e he Kapineta ke fai ‘a e ng ue ko eni ki Foa. ‘Oku ou ma‘u p ‘a e tatau ‘o ‘ene tohi, ka ko u peh ko e fu‘u talanoa l loa eni mei ‘Epeleli a‘u mai eni ki ‘Okatopa ni. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke u fiem lie ki he tali ‘a e kaung ue ‘a e ‘Eiki Minisit ‘a e ngaahi fetalanoa ‘aki ko eni. ‘Oku ou fiefia au ki he tali ko eni fekau‘aki mo e ‘ hanga, ‘oku ‘omi ‘a e *deadline* ko Sune. Ka ko e l ko eni ‘a e tali ki kauvai pea teu hua ‘e au ‘a e fo‘i himi ko eni. ‘Eiki, ‘Eiki foki mei he langi. ‘A ia ko e kongia ia Sea, ‘oku ou kole atu p ke fai ange mu‘a ha...’Oku ‘i ai ‘a e tama ia ko Siope ‘i Foa, ‘oku ne lava ‘e ia ‘o fakafolau ‘a e m sini mei Foa ki Kauvai. Ko e ng ue angamaheni p ia kuo ‘osi tanu ‘a e hala ia ‘o Kauvai, pea ko e pal palema ko eni hono tanu. Ko e ‘uhingá kapau ‘oku ‘ikai ha lava peh , pea kou tui ko e ngaahi me‘a ko eni, na‘a ku ‘osi kole p ‘e au ke fai ‘a e ng ue ko eni, ka nau talamai ke tuku ‘a e *first-aid* he mole ‘a e ki‘i pa‘anga. Pea ko u tui Sea, ko e kongia p ia ko u lave atu fekau‘aki pea mo e fehu‘i pea kou fakam l au ki he lava ‘o tali mai ‘a e fehu‘i ko eni Sea. M 1 .

‘Eiki Sea Fale Alea: M 1 ! Mahalo ko e me’a p ke mou feng ue‘aki pea mo e ‘Eiki N pele ‘o Kauvai p ‘oku tokanga ko ki ai, mahalo ‘oku sai p ‘a e k inga ia. ‘Eiki N pele! ‘Oku f f ‘a e k inga ‘o Kauvai? ‘Oku sai p he ko ena ‘oku fakah mai ‘e he Fakafofonga ‘oku fie ma’u ke fai ‘a e ng ue ki he .....

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Fakam l p ki he Fakafofonga hono toka’i atu ‘a e k inga. Sai p !

‘Eiki Sea: Feinga’i ke vave ke uta ai ‘a e ng ue ke ‘ave ki ai.

Lord Tu’iha’angana: Na’e ‘uhinga foki ‘a e Fakafofonga ke me’a mai ko ena ...’oku lava foki ‘a e ‘u m sini ia ke kolosi ‘i he me’á, kae mahalo ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e Minisit na’a maumau ‘a ena ‘oku fa’a ‘ave ‘e he motu’a Foa. Ko ‘ene mahatoka ‘aupito p ‘a e tahi ia ‘oku kolosi p ‘a e m sini ia ki Kauvai.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Oku ‘i ai p ‘a e vai ke fufulu ‘aki he ‘osi ‘enau kolosi? Na’a popo... pe me’a ‘oku te’eki ...Hou’eiki! M 1 . Fakafofonga Niua!

Fokotu’u ke paloti’i L pooti ‘a’ahi faka-Fale Alea Niuatoputapu

Fe’ao Vakati: Sea, tapu p mo e Feitu’u na, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki M mipa ‘o e Falé. Ko e ki’i fakahoha’a p na’a lava ke p loti’i ai leva ‘a e ki’i L pooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a Niuatoputapu ‘o e V henga Niuatoputapu Sea. M 1 .

‘Eiki Sea Fale Alea: Kole p ke tau p loti ke tali ‘a e L pooti ‘a e Fakafofonga mei mama’o atu, ‘oku faingata’a.

Lord Tu’i’ fitu: Ko ‘eku ki’i fokotu’u atu ke fakataha’i ai p ‘a e *part* 1 mo e *part* 11 he ko e vahefonua p ia ‘e taha, na l pooti kehekehe. Ko ia Sea, m 1 .

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia.

Penisimani Fifita: K taki Sea, ko ‘eku fakahoha’a p ‘a’aku ia ko e ‘uhinga ko e fel ve’i pea mo l pooti he akó, ka na’a ku tali au ke toki me’a...kapau ‘oku me’á pea ‘oatu ia he taimi ni. He na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’a ne me’a fel ve’i mo e ngaahi kalasi. Kalasi ‘e 1, 2 3.

Tapu mo e Sea. Tapu mo e Tokoni Pal mia. Tapu mo e Minisit ki he Tau Malu’i Fonua, mo e kau Hou’eiki Minisit ‘o e Kapineti. Tapu ki he Hou’eiki N pele,. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Ko u fakam l ki he Fokotu’u ko eni kuo ‘omai ‘a e l pooti ‘a e Fakafofonga ‘o e ongo Niua, ka ko e...Na’e ‘i ai foki ‘a e Folofola ‘a Tupou 1, ‘oku ‘auha hoku kakai ko e masiva ‘ilo pea na’a ne mokoi leva ke fokotu’u ‘a e akó ‘i Tonga ni ‘i he ngaahi ‘otu motu kotoa p pea mo e lotú, koe’uhi ke ako’i ai ‘a e tangata.

Lord Tu’i’afitu: Sea, ki’i fakatonutonu p ‘a e me’a ‘a e Sea K miti Kakato.

‘Eiki Sea Fale Alea: Fakatonutonu!

Lord Tu’i’afitu: Ko e kupu’i lea ko ia ko e H sea Vahe 4: veesi 6... ‘Oku ‘auha hoku kakai ‘i he masiva ‘ilo. Ko ia Sea, m 1 .

Poupou 'osi teu'i kau faiako ke fakahoko fatongia 'i lokiako

Penisimani Fifita: Ko e kamata 'alu atu eni ke u 'alu atu ki ai, ka kuo ke tomu'a mai koe. M 1 'aupito. Sea, mahalo 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'a e N pele ke u fakah atu. Ko e folofola malanga ko eni na'e fai ia 'i Makave 'i Vava'u, mahalo na'e 'uhinga p h 'a e N pele ke u fakah . Ko ia! Ka koe'uhi ko e Fakafofonga Niua ko e faiako, pea na'e faiako p ia 'i he foomu 5, foomu 6, foomu 7 'o e ngaahi kolisi na'e 'ikai ke faiako ia 'i he ngaahi lautohi. Na'e 'i ai 'ene me'a 'o fel ve'i mo e kalasi 1, mo e kalasi 3 ko e faiako p 'e taha, kalasi 4 mo e kalasi 6 faiako p 'e taha. 'Oku 'i ai 'a e founa 'oku ng ue'aki 'e he Potung ue Ako, ko e *multiple class* pea kuo 'osi teu'i ki ai 'a e kau faiako. 'Oku lava p 'a e faiako 'e taha 'o faiako ki he kalasi 'e 1, 2, 3 'oku 'ikai ko e palani kehekehe 'a e kalasi 1 pea palani kehe 'a e kalasi 2, palani kehe 'a e kalasi 3, ko e fo'i palani p 'e 1. 'A ia kuo 'osi ako'i ki ai 'a e kau faiako ke nau 'o fai 'a e me'a ko ia. Pea hang ko e ako ko eni 'oku fai 'i Tafahi, ko u tui ko e kalasi 1 mahalo na'a 'oku toko 1 p ia. Ko e kalasi 2 mahalo 'oku toko taha p ia. Kalasi 3 mahalo 'oku toko ua. Sai, 'oku toko f p ia. 'A ia 'oku 'osi ako'i 'a e kau faiako ia ke nau fai 'a e me'a ko ia. Pea hang ko e kalasi 4, 5, 6 ko e fo'i palani p ia 'e taha. 'Oku 'ikai 'uhinga ia ke palani kehe 'a e kalasi 4, palani kehe 'a e kalasi 5, Palani kehe 'a e kalasi 6. 'Oku 'osi ako'i ki ai 'a e kau faiako ke nau fai 'a e ng ue ko ia. Pea ko e peh ko ko e holo 'a e vahe 'a e kau faiako. 'Oku lolotonga fai 'a e ng ue ki ai 'a e Potung ue Ako pea mahalo 'e 'osi ki N vema 'o hang ko e fiema'u ko eni 'oku fai mai ko eni 'e he ma'u mafai ko ki he ngaahi v henga. Ko 'eku fie tokoni p 'aku Sea, ka ko u poupou atu au ke tali 'a e L pooti. M 1 .

'Eiki Sea Fale Alea: Ha'apai 13!

Veivosa Taka: Tapu atu mo e Sea, ke fai atu p ha ki'i tokoni Sea, ki he me'a ko ena 'oku lave ki ai. Ko e pal palema tatau eni 'oku hoko 'i Ha'apai. Ko e 'ai palani Sea, 'oku 'aonga ia ki he kau faiako kimu'a mahalo kuo 'osi 'a e ta'u 'e 10 'enua faiako. Ko e ki'i kau faiako ko eni ko e toki 'osi p 'a e foomu 7 pea nau 'ange leva 'o faiako 'i Ha'apai. He 'ikai ke nau lava 'o fua k toa 'a e me'a ko eni, ka ko 'eku 'oatu ke t naki atu na'a faifai kuo mole ai mo e ki'i kongā ko eni. Ko Ha'apai 'oku tatau p mo eni, faiako 'e 1 'i he kolo 'e 1. Ko ia p Sea, m 1 .

P loti'i 'o tali e L pooti mei he V henga 17

'Eiki Sea Fale: M 1 . Hou'eiki! Tau paloti'i 'a e L pooti mei he V henga 17. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali fakataha'i p mo e L pooti ko ena na'e 'omai 'e he 'Eiki N pele. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e L pooti ko eni, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, Mateni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, Samiu Kuita Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Sosefo Fe'ao Vakata, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitá Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai mo e Tute, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'i'afitu,

'Eiki Sea, 'oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki toko uofulu (20).

Eiki Sea: M 1 . Tali ia. Hoko atu ki ha me’a ...moutolu ko ena kau Fakafofonga mou talatalanoa atu mo e Hou’eiki Minisit ki he ngaahi me’a ko ena ‘oku fiema’u ki homou ngaahi takitaha v henga. Koe’uhí ki he teuteu ‘a’ahi ki he ta’u fo’ou mou me’a atu ‘oku ‘i ai ha’amou tali lelei ki he k inga pea mo e ...kaikehe ke lava ha fo’i me’a ‘e ua p tolu ta’u kaha’u. ‘I he ‘ene peh Hou’eiki. Tau liliu ‘o K miti Kakato ke hoko atu ‘etau ng ue.

Sea K miti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Pal mia. Ko ia faka’at atu ke fakama’ama’a ...

<004>

Taimi: 1450-1500

Sea K miti Kakato : ‘Eiki Minisit Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio. Potung ue Fonua & Savea, kae ‘uma’ e Hou’eiki Kapineti. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau N pele hotau fonuá. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Hou’eiki, m 1 ho’omou laum lie lelei. Hoko atu p ‘etau ‘as nita ki he ‘etau L pooti K miti Tu’uma’u ki he Pa’anga mo e ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga Fika 5/2016. Tu’utu’uni ki hono ng ue’aki ‘a e Pa’anga Tokoni Faka-Fale lea, pea na’a tau ngata ‘anenai ‘i he ngaahi feme’a’akí, pea tau hoko atu eni, ko e, ‘uluakí, ko e N pele mei Niuá, Ua, ko e Fakafofonga e Kakai ‘o e Ongó Niuá. Tolú, ko e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Ha’apai, 12, pea ‘oku ou tui p ko ‘ene lava p ia, mahalo kuo mahino ka tau p loti. Ka ko Ha’apai 13 e te ne faka’osi, kae hoko atu e ‘Eiki N pele mei Niuá.

L pooti Fika 5/2016 K miti Pa’anga fekau’aki mo e \$ tokoni faka-Fale Alea

Lord Fusitu’a : M 1 Sea. Tapu mo e Feitu’u na, pea tapu mo e K miti ‘eikí. ‘Oku ‘i ai p ‘eku fanga ki’i fakama’ala’ala mo e pou pou p ki he ngaahi me’a na’e ‘ohake ‘anenai. Ko e ‘uluakí, ko e fakalahi (E), ‘a ia ‘oku fekau’aki ia mo e ngaahi me’a ‘oku tapu’i ke kau ki ai hono fakamole e pa’anga ko ení. ‘Oku h ai ‘oku tapu ia ke kau ai ha me’a ki ha taha fakafo’ituitui ‘i he v hengá. ‘A ia ko e hoha’a ‘a e motu’a ni ia, ‘oku hang ko e hoha’a ko na’e ‘ohake ‘anenai. Kapau ‘e ha’u ha taha ia ‘o ‘omi ha’ane fakakaukau fakafo’ituitui, ‘o fakaloto’i e k silio, pe ko e h ‘a e sino ko te tau faaitaha ke aofangatuku ki hono fakamole e pa’anga ko ení. ‘O hoko ‘ene fiema’u fakafo’ituitui ‘a’ana, ‘o peh ko e fiema’u fakal kufua ia. ‘E hala leva ia ‘o fakatatau ki he founa ko eni ‘oku fakahoko mai mei he k miti. ‘Oku ou tui ko e me’a ia ‘oku tonu ke tokangaekina lahi ‘e he Falé, pea mo e K mití, ‘a e fo’i kaveinga ko iá.

Ko hono uá, ‘oku ou pou pou ki he peh ko , mahalo na’a ‘oku ‘i ai p ha ‘aonga ‘a e feng ue’aki ‘a e k silio, mo e vahengá, pea mo e ma’u tofi’á. Ko e fatongia ia e ma’u tofi’a, pea ‘oku tonu p ke mau fakahoko. Pea ‘oku hange ko e me’a ko e ‘a e Minisita ki he Ngaahi Kautaha ‘a e Pule’angá. Ko honau v henga ‘onautolu, ‘oku Sea ‘a e ma’u tofi’a ia he k silio. Ko Niuáfo’ou ia, ‘oku peh mautolu ia. Ko e motu’a ni ia ‘oku Sea he k silio ko iá. ‘A ia ‘oku ou tui ‘oku tipeni p he tu’unga ko feng ue’aki ‘a e k silio, pea mo e v hengá, mo e Fakafofonga e Kakaí, mo e Fakafofonga N pele. Kapau ‘e fen pasi ‘enau feng ue’akí, ‘oku ou tui ‘e h hoa lelei p e me’á ia.

‘A ia ‘oku ou fokotu’u atu, mahalo na’a ‘oku ‘i ai p ‘a e fakapotopoto p ‘a e fokotu’u ‘oku fai mai mei he K miti. Ka ‘oku ‘i ai p ‘a e fanga ki’i me’a ke hoani pe fakasanisani, ke tokangaekina he ‘oatu ko mei Fale ni. Ka ‘oku ou tui, ko e motu’a ni ia, hang ko ‘eku lave ko ‘anenai, na’a ku pou pou au ke fai mo p loti’i kae paasi e lipooti. Ka, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku ‘ohake ke fai hano tokangaekina, ka ‘oku ‘ikai ke u peh ‘e au ‘oku ‘i ai hano maumau ke toe fai hano

fakasanisani, mo toe hoani'i, he ko e lelei fakal kufuá 'oku tau taumu'a taha kotoa p ki aí. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'oku faka'amu ke 'i ai ha fokotu'utu'u ng ue 'a e Pule'angá, pe ko e Falé, pe ko 'etau feng ue'aki fakatahá, 'e 'ikai ke ola lelei ma'ae fonuá. Ko ia ai, mahalo na'a, neongo 'oku ou peh ko e l pooti ko ení 'oku ma'ongo'onga, pea 'oku h hono me'a, pea 'oku lelei, fakapotopoto nai ke ki'i liliu p , ke ai ha'atau tokanga ki ai. Ko ia, fokotu'u atu p .

Sea K miti Kakato : M l . Fakafofonga e Kakai 'o e Ongó Niuá. Taimi eni 'o Niuá.

Mahu'inga ke 'ilo Fakafofonga Fale Alea ki he fiema'u vivili hono v henga

Fe'ao Vakati : Tapu p pea mo e Feitu'u na, Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. Sea, ko e fai p ha ki'i fakahoha'a nounou. Sea, ko e tu'u ko ení, mahalo te u poupu p au ki he ngaahi tafa'akí, kehekehe p . Ka 'oku mahu'inga kiate au 'a e me'a ko na'e me'a'aki 'e he Fakafofonga Vava'u 15, Sea. Ko e fakakaukau foki 'a e motu'a ni ia, Sea. Ko 'ete hoko ko ko e Fakafofonga Fale Alea. Totonu ke te 'ilo pea te lave'i, 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a hoto v hengá. Pea ko e ng ue ko 'e fakahokó, Sea, 'oku totonu leva ke fakatefito ki ai.

Sea, ko e kamata'anga ko eni 'o e ngaahi fua fatongia 'oku faí, na'e pau ke fai e fono 'i he ngaahi v hengá, ngaahi kolo, ngaahi l pooti faka-Fale Alea he ngaahi ta'u kuo hili atú, l pooti 'a e *MORDI*, fa'u'aki e palani fakalalakaka ko 'a e Ongó Niuá. Ko e 'uhinga ko 'oku fai atu ai 'eku talanoá, Sea, ko e 'uhingá ia, mahalo p na'a mou mea'i p he uike ni, na'e *launch* pe na'e foaki ai 'a e ngaahi tatau e ngaahi palani fakalalakaka e ngaahi koló, Sea. Ko e taumu'a ko 'o e ngaahi palani ko iá, Sea, 'oku totonu ke 'omai 'e he ngaahi koló, 'a e fiema'u vivili 'a e koló. Pea 'ohake leva mei he koló, ki he v hengá, pea 'alu hake leva mei he v hengá ki he vahefonuá, pea 'alu hake leva mei he vahefonua ki he fonuá kotoa. Na'e fakataumu'a peh 'a e fakakaukau ko ki he palani fakalalakaka 'a e ngaahi koló, Sea. 'A ia ko e 'uhinga ko 'eku fakahoha'á, Sea. Totonu ke 'omai ke 'i ai 'i he palani fakalalakaka fakakoló, 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi koló, ke fai'aki 'a e ng ue ko , s niti ko eni faka-Fale Aleá. 'Ikai ke ngata 'i aí, Sea. Ko e me'a ko na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 'o Vava'u 15, 'Eiki Sea, 'oku kei tui p , Sea, ki he ngaahi fatongiá. Mahalo Sea, 'oku ke kei mea'i p , na'e t palasia lahi 'a e motu'a ni, fekau'aki mo e s niti ko eni 'a e V henga Niuá. Ka 'oku ou faka'amu p , Sea, ke mea'i 'e he Feitu'una, 'oku mea'i p 'e he kaingá, he 'oku tufa p 'e he motu'a ni ia 'a e *statement* mo e me'a ko na'e fai'aki e silini ko i 'i he taimi 'oku ou foki ai 'o fono ki he ongo k ingá. Pea 'oku mahino p ia kia nautolu.

Ko e 'uhinga ko 'eku fakahoha'á, Sea, ko kimautolu te mau *accountable* mo tali ui ki he 'u me'a ko iá, ki he silini ko ení, 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu kia kimautolu ke mau mahino'i lelei 'a e ngaahi tu'unga mo e ngaahi fiema'u vivili ko eni 'a e ngaahi v henga filí, Sea. Sea, ko e fakat ta p e taha. Ko e ta'u 'uluaki mo e ua, e hoko 'a e motu'a ni ko e Fakafofongá. Na'a ku vahe e s niti, 'a e ki'i s niti 'i he taimi na'e 'osi. Na'e 'i ai p 'a e ngaahi kolo na'e lahi 'enau seniti, na'e a'u 'o mano tupu. Ko e foki ko , Sea, ke 'omai e fakamatala pa'angá, na'e palopalema ia, Sea, ki he motu'a ni. Na'e 'omai e ngaahi fakamatala pa'anga, pea 'oku ou lave'i p 'e au 'a e ngaahi talanoa mo e ' me'a na'e fai'aki e seniti he ngaahi feitu'u e ni'ihi, he ngaahi koló. 'I he'ene peh leva, Sea, na'a ku fakafoki leva ki he palani ko ení, 'a e Ongó Niuá, 'o fakahoko. 'Oku ou faka'amu p Sea, h fanga he fakatapu, ke *upgrade* e ngaahi toileti ko 'i Niuatopotapu, h fanga he fakatapu, kuo 'osi totonu he taimi ni ke toileti p langi, h fanga he fakatapu, 'a e 'api kotoa 'i Niuatopotapu he taimi ni. Pea hoko leva e ng ue he taimi ni ki Niuafou, ke fakalelei e vai ko ena i Niuafou, kae hoko atu ki he poloseki tatau. Ko e anga ia 'a e fakahoha'a ko eni 'a

e motu'a ni 'i heni, 'Eiki Sea, fekau'aki pea mo e s niti faka-Fale Aleá. Pea 'oku ou pou pou p au ia ki he fokotu'u ko ke fai mo 'omai kae hoko atu e ng ué ia.

'Oku 'i ai p 'emau ki'i k silio Niuafou'ou mo e k silio Niuatoputapu i Tonga ni. Taimi tatau, Sea, na 'i heni naua ia. Pea 'oku ou tui p , Sea, kapau 'e fakat t 'a e Ongoniuu ki Tonga ni, mo Vava'u, mo Ha'apai mo 'Eua, mahalo 'e toki lava ha'amau ng ue he 'osi ha kuata, Sea. Ko e ng ue kuo pau ke foki 'o fai mai e tohi, mo e h fua e me'a ki h , kae 'omai mu'a. Pea kapau ko e ' tunga eni ia e fefolau'aki o lau m hina, lau uike pea toki a'u mai, 'oku ou tui 'e ki'i l loa atu, Sea. Pea 'oku ou faka'amu p au, kapau 'e tali pe , ka me'a pea 'ai ha ki'i *special case* p ia 'a e Ongoniuu, tafa'aki ko eni, Sea.

Sea, 'i he taimi tatau, Sea, ko e s niti ko eni 'a e Ongoniuu, na'e 'atita'i p ia. Fai p mo e 'atita ko eni heni. Pea na'e 'i ai p mo e ngaahi fakamatala ki mu'a, Sea. Peh na'e 'i ai 'emau fakataú e 'api, pea 'oku mole 'api he ongo Niuu, mo e h . Sea, kuo 'osi tali 'e he Kapineti ke fai e lisi he 'aho ni. Kuo 'osi tali. Ko e me'a 'oku mau hoko atu ki ai he 'aho ni, ko e feinga'i ke langa ha palepale ki he 'api e Ongoniuu, 'api o Niuafou'ou, 'api o Niuatoputapu. 'a ia ko e *project* ia 'oku hoko atu ki ai, ka 'oku ou faka'amu au ke mea'i 'e he Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea mea'i 'e he Hou'eiki, na'e fai foki mo e ng ue ko eni ki hono 'tita'i 'o e s nití. Mo'oni 'aupito p 'a e lau ko eni, 'Eiki Sea, 'a e fua;a a Vava'u, Ha'apai, mo Tonga 'eiki, mo 'Eua, he vahevahe tatau. Mo'oni 'aupito, Sea, mo e vahevahe taau, Sea. Ka te tau hanga 'o fakamaau'i f f 'i, Sea, 'a e fiema'u vivili. 'E fua tautau pea mo e anga e ngaahi me'afua ko eni, Sea. Sea, kapau 'oku l unga mai a Vava'u 'oku mamafa e t soló mo e penisini ai. Ki'i 'uta ange ki he Ongoniuu. Sea, fakam l atu he ma'u taimi. M l .

Mahu'inga ke fakamali'i palani fakafonua mo e ng ue 'a e Fakafongga

Sea K miti Kakato : M l 'aupito. Ko e poini ma'olunga eni 'oku 'omai 'e he Minisit mal l . 'Oku 'i ai e palani fakafonua na'e 'osi foaki, 'oku totonu ke fakafetaulaki ia mo e ng ue 'a e Fakafongga ki he fiema'u 'a e ngaahi koló. He koe'uhí ko e palani fakafonua na'e fa'u ia 'aki e peseti e 80, na'e 'ikai ke nau fiema'u 'enautolu ke toe toko si'i e kakai 'aki e p seti 'e 80, 'a 'oku nau 'i he fakatahá, 'o fa'u'aki 'a e palani ko iá. Pea 'oku totonu leva ke feng ue'aki 'akimoutolu, kau Fakafongga, mo e palani ko , fakataha mo 'etau silini, ke lava atu ha me'a h , pea toenga atu ha me'a ke fakahoko 'e he Pule'anga.

Ka 'oku ou kole atu, Hou'eiki, ke mou k taki ka tau m l l ai.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1515-1530

Satini Le'o: Me'a mai Sea 'o e K miti Kakato. (*Penisimani 'Epenisa Fifita*)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Pal miá kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, pea 'oku ou kole ke u h fanga atu he ngaahi tala fakatapu kakato 'o e K miti Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae hoko atu 'a e feme'a'aki ki he 'etau 'asenita 'oku tau lolotonga 'i ai. 'E hou'eiki, kuo mahino ki he Seá 'a e feme'a'aki 'oku faí, pea ko eni kuo 'i ai 'a e fakamaama pea ko e tokoni lahi ia 'a e palani fakafonua ko eni 'a e ngaahi kolo. Pea 'ikai ke ngata ai, ka 'oku

toe ng ue mai mo e *MORDI* ‘o tokoni. ‘Oku ou tui ‘oku totonu ke ‘i he kau Fakafofongá ‘a e fengae’aki lelei pea mo e hou’eiki n pele ‘o hang ko e lea faka-Pilit nia *.in good faith* ..‘o hang ko ia ‘oku fai ‘e he ongo Niuá, ‘a e feng ue’aki ‘a e ‘Eiki N pelé pea mo e Fakafofonga. Pea ko e fakakaukau ‘oku lelei tahá, ‘oku tukuatu ia kiate kimoutolu, ke fakahoko lelei ‘aki hotau fatongia. Pea ko e Fakafofonga ‘o e Kakai 13 ‘oku ne fakahoko mai kuo fiem lie ia. Ko e Fakafofonga ‘o e Kakai Ha’apai 12 te ke ...

Poupou ki he founga ke makatu’unga hono tukuange mai \$ tokoni v henga fili

Vili Hingano: Sea ‘oku ou fakam l atu ki he Feitu’u na, koe’uhi ko e faingam lie kuo foaki maí pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakatapu kiate koe, pea mo ho’o K miti ‘eiki, kae ‘at ki he motu’a ko ení, ke hoko atu p he’etau fatongia ko eni ‘i he l pooti ko ia ‘a e K miti Pa’anga ‘a e Fale. ‘Eiki Sea, ko e fakakaukau ko eni ‘oku fakahoko maí, ‘oku ‘ikai ke palopalema ia ki he motu’a ni. He ‘oku ou lave’i ‘e au ia, ‘oku nofo p ‘a e me’a ia ko ení, ‘i he founga ‘oku ‘osi fakatoka mei mu’a, pea nau tau lele mai ‘aki he ta’u kuohilí Sea, ‘i Fale Pa’anga. ‘Oku ‘ikai ke mahino kiate au ko e h ‘a e ‘uhinga ‘oku toe ‘omai aí, he ko e me’a tatau p . ‘Oku ou tui p mahalo ko hono fakalahi mai ko eni ki he kosilio fakakolo pea mo e kosilio fakavahe. Sea, pea ‘oku ou tui ‘oku lahi ‘a e me’a ia ke talanoa’i ‘i he fo’i kongá ko ia. Ka ‘oku hang ko ‘eku lave Sea, ‘oku ‘ikai ke palopalema ia kiate au ko e h ‘a e founga.. ko e ‘uhingá he na’a tau ‘osi fai fononga mai p kitautolu ia ai, pea ‘oku ‘ikai ko ha palopalema ia ki he tu’unga m tu’a fakahoko fatongia ko ení Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e ‘i ai ha’ane taumu’a fakafo’ituitui, ki he kaveinga ko eni ‘oku fai ai ‘etau feme’a’aki. Sea ‘oku ou ... ko e toki mono mai ‘e he S tiní ‘a e tohi ko ení he’etau *break* ko eni. Ko e tohi ko ení ko e a’utaki hangatonu mai eni pea mei Ha’apai, pea mei Koulo. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i k miti kakai fefine ai, ‘a e Funga Fa’atoto, pea ko ‘enau tohi kole eni Sea, ‘i he founga anga maheni p kuo tau fai fononga mai ai, pea ‘oku ou tui ko e me’a p ia na’e me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisit , p ko e Sea ko eni ‘o e K miti Pa’anga.

Tokanga ki he te’eki fakalao’i ngaahi kosilio fakakolo mo fakavahe

‘A ia kapau ‘e to e ‘i ai ha fa’ahinga liliu, ‘e fakafe’atungia’i ‘a e vave ange ‘a e ng ue, pea mo e ‘uhinga ia na’e kole ai ke ‘omai ki he Fale Alea ni ‘etau me’a ko eni. ‘A ia ko e me’a ko ia ‘oku mahino ki he motu’a ni ia Sea, ‘oku tau ‘i he *platform* tatau p kitautolu mei he ta’u kuo mahili atu. ‘A ia ko e founga faka-Fakafofonga, ko e me’a ia ‘a e Fakafofonga ko ia. Sea, ‘oku ou fie hoko atu au ia ki he me’a ko ia ‘oku ‘asi he’etau L pootí, ki he kosilio faka-kolo, pea ‘oku ou fehu’i ange ki he ‘Eiki Minisit ko ia ‘o e Fefakatau’akí pea mo e *Commerce* he lolotonga ‘eku fakahoha’á, ke fakamolemole p mu’a, p ‘oku ne ma’u mai ko e kolo ‘e fiha kuo l sisita, kosilio fakakolo pea mo e kosilio fakavahe. He ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e fakahoha’á Sea, ‘oku tau hanga ‘o fakapaasi ‘a e founga ng ue ko ení, ka ‘oku te’eki ke fai hano fakalao’i ‘a e kosilio fakakoló, pea mo e kosilio fakavahe.

‘Oku ‘uhinga ‘eku tokanga ki aí Sea, he ko hono ‘uhingá, ko Ha’apai 12 ‘oku ‘i ai ‘a e vahe ‘e 2 ai. Ko e Vahe ‘Uiha pea mo e Vahe Pangai. Pea ‘oku ‘i ai pea mo e kolo ‘e taha ko Mo’unga’one, ‘oku vahe ia ki Kauvai, ka ‘oku tu’u ia ‘i he *boundary* ‘o e V henga Ha’apai 12. ‘A ia kuo ‘ikai ke ‘i ai ha kosilio fakakolo ia kuo l sisita ‘i Ha’apai, pe ko ha kosilio fakavahe ‘a e Vahe ‘Uiha pe ko e Vahe Pangai. Pea ko e me’a ko eni ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni Sea, ko e h ‘a e ‘uhinga ‘oku tau feinga ai ke fakapaasi ‘a e founga ng ue ko ení, ‘oku te’eki ai ke fai hono fakalao’i? ‘A ia ko e me’a ko eni ‘oku mahino kiate aú Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e feto’oaki lahi heni. Te u fakat t p eni ki ‘Uiha. ‘Oku ‘i ai ‘a e k miti fakakolo ‘a ‘Uiha. Fakatokanga’i Sea, k miti

fakakolo. 'ofisakolo, ko e sea, ko ia 'oku sea 'oku 'i ai mo e sekelitali, 'i ai mo e Tauhi Pa'anga mo e h fua 'a e ngaahi lakanga. K miti fakakolo ia. Pea 'oku 'i ai leva mo e fanga ki'i K miti Fakalalakaka kakai fefine, ko e toutai, ko e ngoue, ko e l langa, fakamalumu ia 'i he ki'i k miti fakakolo ko eni. Kosilio fakakolo ki he mahino 'a e motu'a ni, 'oku 'i ai hono konisit tone, pea 'oku l sisita ia ki he Potung ue ...

Fakamahino founga 'e ua ke ngaue'aki ki ai silini tokoni ngaahi v henga

Sea K miti Kakato: Tatali mai Ha'apai 12, ko e foi hala 'e 2 'oku 'omai 'e he Sea 'o e K miti. Ko e 'uluaki 'oku lava p 'o tuku p h 'a e pa'anga ki h , pea ke toki ha'u ai p koe ia 'o 'ave mei ai. Ua, ko e 'omai 'o e silini 'o 'ave ki he kosilio, pea toki 'alu mei ai. 'A ia ko e fo'i hala ia 'e 2 'oku 'omai 'e he Sea 'o e K miti. Ko e 'uluaki p ko e ua te ke ng ue'aki. 'O hang p ia ko e me'a motu'a, 'A ia 'oku tau kei 'alu p he me'a motu'a, ko 'etau kehekehé p eni ia ko hono ha'u ko eni ki he Fale Alea.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, ki'i kole p ki he Fakafofonga p 'e loto lelei p ke fai ha ki'i tokoni atu.

Sea K miti Kakato: Tali p 'a e tokoni?

Vili Hingano: Tokoni mai p Minisit Mo'ui ..

Poupou ke fakafaingofua'i ange hono tukuange mai silini tokoni

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea tapu p pea mo e Feitu'u na kae 'uma' 'a e Fale 'eiki ni. Ko 'eku ki'i tokoni p 'aku Sea, ko e 'uhinga ko e hang kiate au ia kuo 'osi ma'u 'e he Fale ni ia 'a e fo'i mahino ko eni fekau'aki pea mo e pa'anga. Ko e founga ena 'e 2 Sea kuo 'osi fakahoko mai, pea ko e founga p ia na'e lele mai'aki he taimi na'e 'i Fale Pa'anga ai, pea ko e 'omai ki hení he founga tatau. Ka ko e faka'amú Sea, 'oku tatali mai 'a e v henga 'e 17 ia ke fai ha faka'at . 'Oku 'i ai 'eku poupou 'a'aku ia ki he Fakafofonga Vava'u 15, ke toe 'ai mu'a ha toe founga ange ke toe faingofua ange 'etau ma'u 'a e s nití, ke fai hotau fatongia ki hotau ngaahi v hengá, ka tau kei tali ui p ki ai. 'Oku ou fokotu'u 'e au Sea 'oku ou tui au 'oku mahino k toa p kia kitautolu ia 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai he taimi ni. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au ia, ke tau p loti ke tali ka tau toki... ke fai'aki p 'a e founga motu'a mo e fo'i founga 'e 2 'oku tuku maí, ke toki fai ha t langa ia ki he ngaahi me'a kehe ke *breakdown* ki he fanga ki'i kosilio pea mo e fanga ki'i kulupú, he 'e l loa 'a 'etau malanga 'atautolu. 'E 'osi 'a e uike ni ia pea mo e uike kaha'ú Sea. Ko e anga p ia 'o e ki'i fokotu'u Sea m l .

Sea K miti Kakato: Ko e ngaahi kolo ko 'oku te'eki ke 'i ai ha kosilio, ng ue'aki p 'e moutolu 'a e fonó, ng ue'aki p 'e moutolu 'a e fonó, kapau 'e toki lava 'o 'ai. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke peh kuo pau ke 'ai 'a e kosilio. Pea hang ko e me'a ko eni 'a e Ha'apai 12 ko 'etau tali p 'atautolu ia ko e fakalaó ia, ko e 'etau 'alu ia 'etau.. kae hoko atu Ha'apai 12.

Vili Hingano: M l 'aupito Sea 'oku ou faka'apa'apa ki he Minisit Mo'ui he tokoni 'oku ne 'omai. Ko e anga 'ene me'a Sea, ka ko e anga eni 'o e fakakaukau 'a e motu'a ni. 'uhinga ko eni he 'etau L pootí, pea 'oku ou manavasi'i ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'aki. Na'a tau 'ai 'a e me'a ko pea fihia ha tokolahi he me'a ko eni 'e hoko ko eni. Ko e me'a ko eni 'oku hokó, ko e me'a ko ia 'oku *spell out* mai hení ko e kosilio fakakolo. Ko e me'a 'oku fai atu ki ai 'a e

hoha'a 'a e motu'a ní, he 'oku te'eki ke 'i ai ha kosilio fakakolo 'e fa'u ha'ane konisit tone pea l sisita 'i he Pule'anga. Ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki aí, ko e kosilio fakakolo pea mo e kosilio fakavahe. Tau talanoa ngutu p tautolu Sea. 'Oku ke mea'i p Sea, ko e me'a k toa p 'i hotau Pule'anga ni 'oku fai fakapepa. Kapau te tau fai ki he me'a fakangutú Sea ...

<008>

Taimi: 1530-1540

Vili Hingano: Ko e tu'o fiha eni e hoko e ngaahi me'a ko e 'uhinga ko e ngaahi me'a fakangutu pea fihia ai e tokolahi, ka ko u kole atu p Sea ke ke angalelei p mu'a kae fakahoko atu p mu'a 'a e fakakaukau ko eni.

Sea K miti Kakato: Sai.

Vili Hingano: He ko e taimi ko na'e tu'utu'uni ai e 'Eiki Sea ke fai 'etau *workshop* ki he me'a ko eni Sea. Na'a ku 'ohake e fakakaukau ko eni, 13 ... 12, 13, 14, 15, 16 mo Niua. Ko 'emau keisi 'oku kehe ia pea mei he keisi ko ena 'a Tongatapu 1-10. Ko eni ia ko e fu'u fo'i kolo p 'e taha. Ko mautolu ko , 'oku mau vaha'a tahi p . Sai kapau 'e 'i ai 'a e kosili , *apply* e fo'i *option* fika ua, kosili kia mautolu. Kuo pau ke 'omai 'emau kau 'ofisakolo p ko hai 'e lotu ki ai e, 'a e ngaahi kolo ke 'omai. Sea ko 'eku fakamanatu atu ko e mavahe 'a e vaka mei Felemea ki Pangai, pa'anga 'e 400, 'e to'o mei he pa'anga ko eni. He 'ikai ke lotu ki ai 'a e kosili ia pea mo e kakai, toenga e kakai 'o e fonua. 'I he 'uhinga na'e kole atu ke mou faka'atu'i ange 'a e tu'unga m tu'a pea mei Tokelau 'i he taimi 'oku talanoa ai ki he kaveinga ko eni. Pea 'oku peh 'a e fakakaukau ko eni 'oku ou 'oatu Sea he 'oku 'ikai ke tonu ke tau 'unu ki he founga ko eni 'oku te'eki ai ke fai hano fakalao'i p faka'ilonga'i. Kapau ko e K miti Fakakolo mo e fono, 'ai mu'a 'o sipela ia he'etau l pooti kae 'oua 'e 'omai e me'a kehe 'o sipela h kae talamai ke tau 'ai e me'a kehe. Ko e anga ia 'eku fakakaukau Sea pea mo 'eku ... Ko 'eku fokotu'u eni 'oku ou pou pou ki he me'a ko na'e me'a ai 15, fakafoki e l pooti ia ko eni. Tau ng ue'aki 'etau founga motu'a, 'a p ko eni na'a tau lele mai 'aki he na'e 'osi me'a e Sea 'i he *workshop* ko na'e fai ko 'i he loki konifelenisi, lele e ta'u ni ke 'osi, fai e fokotu'utu'u 'e he Minisit pea mo e Kalake, 'o 'omai e me'a ko ia ki he ta'u fakapa'anga hoko. Na'e tonu ke toki 'omai eni ki he ta'u fo'ou... 'ai ki he ta'u fakapa'anga hoko Sea he ko e me'a eni ia na'e hoko ko he loki konifelenisi. Ka ko eni kuo 'omai e tu'utu'uni fo'ou ko eni pea mo 'omai ko eni e Kosili Fakakolo ko eni pea 'oku tokanga ai e motu'a ni he ko e me'a ko eni 'oku ou mahino'i mahalo ko 'eku ... kosili p 'e ua nau 'ilo'i, tolu 'aki eni e me'a ko eni 'oku 'omai 'e Tongatapu 4 kapau 'oku 'osi l sisita 'enau kosili . Pea 'oku 'i ai 'a e tokanga ia 'a e motu'a ni Sea ko e 'uhinga he kapau 'e tufa e pa'anga 'o hang ko e me'a ko , ke 'ave ki he ngaahi kosili fakakolo, 'oku 'i ai e ngaahi kolo 'oku te'eki ai ke l sisita. Pea ko mautolu ko eni 'oku te'eki ai ke l sisita, 'e f f ia? 'Oku mahino p kiate au 'a e halanga founga ko ena 'uluaki pea mo e ua 'a e ongo *option* ko ena Sea. Ka ko u tokanga p ko e 'uhinga he 'oku kau eni 'i he founga ng ue 'a e Fale pea kuo 'omai ke tau fakapaasi 'i he 'aho ni pea 'oku 'ikai ke tui peh e motu'a ni ia Sea ke tau fakapaasi ha me'a 'oku te'eki ai ke fakalao'i.

M teni Tapueluelu: Sea ka u ki'i tokoni p mu'a ki he Fakafofonga Ha'apai.

Sea K miti Kakato: Te ke tali 'ene tokoni?

M teni Tapueluelu: Kapau ‘e laum lie lelei p ki ai.

Vili Hingano: Tokoni mai.

M teni Tapueluelu: M l ‘e Fakafofonga. Sea kuo mahino ki he motu’a ni e me’a ‘oku ‘uhinga ki ai. Mou mea’i Hou’eiki Fale Alea ‘a e feme’a’aki ‘oku fai, ‘oku lolotonga me’a mai e kau N pele. Ko ho’omou fehalaaki p , ko e lue mai ia ‘a e *impeach*. ‘Oku ‘i ai e mo’oni ‘a e Fakafofonga ko hono ‘uhinga p Sea ko hono tali p , founa tu’utu’uni ia e Fale Alea. Pea ko e talangata’a ko ki he founa tu’utu’uni ‘a e Fale Alea mahalo ko e me’a ia ‘oku si’i tokanga mai ki ai ‘a e Fakafofonga. Ka ko e mo’oni ia Sea kuo ‘osi l sisita ‘emau kosili ‘a mautolu ‘a ia ko e fakafekiki he fo’i me’a ‘e ua. ‘E fakalao’i ke tau tali heni ke fai e feng ue’aki ‘ave e pa’anga ki he kosili ka ‘oku sipela hinehina mo ‘uli’uli mahalo ko e me’a ia ‘oku si’i tokanga ki ai p ko hono to e tohi’i hinehina mo ‘uli’uli h ke ‘i ai ha *option* ‘e taha ke ‘ave e pa’anga ki he Fakafofonga hang ko e founa motu’a. Ko ‘eku toki lave’i eni ‘a’aku ia Sea he na’e fokoutua foki e motu’a ni ia lolotonga e ako ko eni na’e fa’i pea na’e ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o ‘ilo na’e fai ai e me’a ‘a e Sea kapau ko e Sea eni ‘oku me’a heni. ‘E, ke lele ‘aki p e founa motu’a kae toki ‘ai ki he ta’u fakapa’anga fo’ou. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha kosili ia ‘a mautolu ki mu’a ko e feinga p eni ia ‘a e motu’a ni ke maau e pa’anga, ‘oku ou manako p au ke mahino ‘oku maau e pa’anga he feitu’u ‘oku ‘alu ai. Ka ‘oku mahino kiate au ‘a e me’a ‘oku si’i tokanga ki ai. Kapau te tau hanga tautolu ‘o fakapaasi eni ‘oku tohi’i hake foki ‘a e kosilio ia h , pea ‘ikai ke nau fai ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau kosilio. ‘Oku nau tu’u lavea ngofua kinautolu ‘Eiki Sea ke peh ‘oku talangata’a ki he tu’utu’uni ko ‘a e Fale Alea.

’Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tokoni atu ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Tokoni.

’Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu ki he ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Sea.

M teni Tapueluelu: Tokoni mai ai p Sea.

’Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: ‘Eiki Sea ko e ki’i tokoni p , ko e founa ng ue ko eni kuo ‘omai mei he K miti Pa’anga, ‘oku ua e hala fononga ke te lava ai ‘o ma’u e pa’anga ko eni ke fai ‘aki e ng ue ko ‘oku fakaongoongo mai ki ai e kakai ko e ‘osi eni ‘a Sialai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

’Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Hono tali ‘e he patiseti mo e Pule’anga ke ‘oatu ‘a e pa’anga ko eni ke tokoni ki he V henga Fili. Ko e ‘uhinga ‘ene kei tuai mai ‘Eiki Sea ke fakakakato e ng ue ko eni ‘a e K miti Pa’anga ha founa ng ue ke ng ue’aki ‘e he Fale ‘oku ne malu’i e pa’anga tukuhau ‘a e fonua ke fakapapai’i ‘oku ‘ave e pa’anga ‘o ng ue ‘aonga ki he kakai pea l pooti mai. Sea kapau, ko u tui ‘Eiki Sea ko e k toa e ngaahi v henga fili, neongo p ‘oku ‘osi l sisita p ‘ikai ka ‘oku ‘osi ‘i ai hono fokotu’utu’u e ngaahi sino ko eni ke nau hanga ‘o fai e ng ue ma’a e ngaahi vahe. Pea kapau ‘oku ‘ikai, ‘oku mo’ui p fono pea mo e fakataha fakakolo. ‘Oku ‘i ai e ‘ K miti Fakakolo. Ng ue’aki leva ‘a e *option* ko ia ‘e taha kae lava ‘o, kae lava ke

to'o atu e silini ke fai 'aki e ng ue mo e ngaahi fiema'u ko eni 'oku tangi mai ki ai 'a e kakai. Ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Minisit k taki ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Ha'apai 12 ke tohi'i, koe'uh he 'oku tohi'i ia h ka 'o kapau p 'e laum lie p e Hou'eiki ke tau 'ai ko e, ke kapau te tau tali eni mo hono ngaahi fakatonutonu, he 'oku fiema'u 'e Ha'apai 12 ke tohi'i ia he 'oku tohi'i ia kosilio ko e 'uhinga kapau 'e tohi'i ko e fono p ko e fakataha'anga. 'Oku 'uhinga peh 'a Ha'apai 12. 'Oku lolotonga me'a Ha'apai 12.

Vili Hingano: Sai p kau tali p au ke tokoni mai ...

Sea K miti Kakato: 'Ikai, 'ikai ko 'ene me'a ia 'a'ana.

Tokanga ke ngaue'aki Lao e Pule'anga ki he ngaahi me'a fakakosilio

Lord Nuku: Sea ko e ki'i tokoni p koe'uh ko e tu'utu'uni ko ko he tu'utu'uni ko faka-Pule'anga ko e, ko e ngaahi kolo mo hono ngaahi k miti 'oku talamai ai ko e Sea ko e 'ofisakolo. Pea ko e K miti Fakakolo 'oku 'i ai p mo e K miti Fakakolo ia 'i he ngaahi kolo 'i he tu'utu'uni ko 'a e Lao 'a e Pule'anga. Pea kapau leva te tau hang ko 'ene me'a ko e kosilio p 'e fiha 'a ko 'oku l sisita, tau foki ki he Lao ko Pule'anga 'o ng ue'aki ia ko e ngaahi k miti 'oku fili ia 'e he fono pea 'oku Sea ai 'a e pule fakavahe p ko e 'ofisakolo.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e Lao ia e Pule'anga.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Tu'utu'uni ia 'a e Pule'anga.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ki he ngaahi k miti ko 'a e ' kolo. 'Ikai ke 'i ai ha kosilio pea fili leva 'i he fono 'o fakatatau ko e 'Ofisakolo mo e Pule Fakavahe 'oku, ke na Sea kinaua ai, koe'uh ke fakafaingofua ke 'at e silini ke vahe atu Sea. M l .

Sea K miti Kakato: 'Oku mahino p ia ka ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Ha'apai 12 ia ke tohi'i ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tokoni atu p 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Minisit , k taki Vava'u 15 ko e 'osi p eni pea ke hoko atu ...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'E Hou'eiki, mou me'a hifo p ki he foomu, Foomu A, 'oku 'asi p ai, kakai kuo fakamafai'i 'e he K miti Fakakolo, Kosilio Fakakolo ... 'A ia 'oku tatau p .

Sea K miti Kakato: Kakai kuo fakamafai'i.

Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Kakai kuo fakamafai'i. 'A ia kau p ai ...

Sea K miti Kakato: 'A ia 'oku tatau ia mo e me'a ko ena ...

Lord Nuku: Me'a ko ia kuo 'osi tohi ia he Lao ko e Pule'anga.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Ke fakamafai e ' sino ko ia ke nau lava 'o fai e ng ue.

Sea K miti Kakato: Sai.

Fokotu'u ke ngaue'aki pe founa motu'a ki he silini tokoni

S miu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, Hou'eiki K miti Kakato. 'Eiki Sea ko e kole p eni, 'oku fai hono vakai'i 'a e me'a, 'oku ou tui au ki he founa ko eni. 'Ikai ke u tui au ia ki he tukuange e pa'anga ke fa'iteliha e Fakafofonga. 'Oku ou kei tui p ke 'ave ki he ' kolo. Ka ko e founa ng ue ko eni 'oku fakatu'upak . Ko mautolu mei motu kuo pau ke mau toe foki ki motu ke fakakakato mai e me'a ko eni. Ka 'oku fu'u si'isi'i 'a e ki'i tikite ia ko 'oku tuku mai ke mau foki 'aki. F f eni, fokotu'u atu ko eni Sea e K miti, tau lele p 'i he founa motu'a he ta'u ni ka tau tali e l pooti ko eni kae toki ng ue ki he ta'u fo'ou. 'E kei ma'u p 'a e maau 'a e pa'anga kae 'ikai ke mau u sia kimautilu mei tokelau, kuo pau ke mau to e foki mautolu koe'uhi ko e founa fo'ou ko eni. Ko e kole p ia. Kapau te tau tali mo e tu'utu'uni, toki ng ue ia ki he ta'u kaha'u, tau hoko atu p 'i he founa 'oku lolotonga ng ue'aki he taimi ni 'i he ta'u ni, ke 'osi ta'u fakapa'anga ko eni kae 'oua 'e hang ko e fokotu'u mai 'a e Fika 4 ke 'ave ki he Fakafofonga ke fa'iteliha ... Sea, ko e toe k ia mo e hopo ka lahilahi.

M teni Tapueluelu: Sea, fakatonutonu atu. Ko ia na'a ne fokotu'u mai ke 'oange e pa'anga ke pule e Fakafofonga. Ko au nau talaatu ke 'ave ki he kosilio ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u ai 'emau kosilio.

Sea K miti Kakato: M l , fe'unga hoko atu.

M teni Tapueluelu: Kae 'oua 'e pule fa'iteliha e Fakafofonga, ko au nau malanga atu 'anenai. Ko ia ia 'oku ne tufa tokotaha 'ene pa'anga.

S miu Vaipulu: 'Oku 'ikai ke u ...

M teni Tapueluelu: Ko au ko u kosilio pea 'oku 'ikai ke u Sea au he kosilio, fakatonutonu ho me'a 'oku hala.

S miu Vaipulu: Ko e founa ko 'a kimautilu ia Sea ...

Sea K miti Kakato: K taki Hou'eiki ko 'eku kole p ...

<009>

Taimi: 1540–1550

Sea K miti Kakato: ... mou k taki. Nau kole p ke mou faka'atu'i mai 'a Vava'u 15 kapau 'e me'a pea 'oua to e fakahoha'asi, tonu p ke 'osi 'ene me'á,

Fokotu'u tali L pooti K miti Pa'anga & ngaue'aki founa motu'a he \$ tokoni

S miu Vaipulu: Sai p Sea. Ka ko u 'uhinga 'a'akú 'Eiki Sea, ko e founa ko 'oku mau ng ue'aki he taimi ni, 'oku fai e ng ue fakataha mo e kau 'ofisakolo mo e pule fakavahe ki he s niti ko ení. Ko e 'ai ko ke pule tokotaha e Fakafofonga 'oku 'ikai ke u tui au ki ai. Pea ko hono fakataha'i 'etautolu. Ka ko e a'u ko ki he ta'u kaha'ú, kapau 'e tali 'a e fokotu'u ko ení 'Eiki Sea, tau foki leva 'o ng ue'aki 'a e tu'utu'uni ko eni 'a e K miti Pa'anga ki he ta'u fo'ou. Koe'uhi ko mautolu, he 'oku pau, talamai 'e he Fakafofonga 16 ia, kuo 'osi 'ene fo'i 4 'a'ana. Sio ange, ko 'emau palopalema ia. Pea ka me'a atu e Fakafofonga Niua ki Tokelau ke fakakakato e me'a ko ení, 'e toki foki mai ia 'i T sema kuo t puni e Fale Alea ia Sea. Ko ia 'oku kole atu p 'e tali 'e he Falé, tau tali p l pooti kae toki ng ue'aki mu'a he ta'u fo'ou pea tau hoko atu p he ta'u fakapa'anga p ko ení, 'aki e founa ko eni na'a tau ng ue'aki mo Fale Pa'anga. M l .

Sea K miti Kakato: M l . 'E Hou'eiki, ko e fokotu'u ke tau tali e l pooti 'o tau lepa ai kae toki fai p mo e ngaahi fakalelei 'o a'u p ki he ta'u fo'ou kuo maau lelei, 'alu. Ka tau ng ue'aki p founa motu'á. Sea e k miti.

Kole ke lalaka mo e taimi ke maau ange ai ng ue

'Eiki Minisit T naki Tukahau & Pa'anga Hu Mai: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eikí. Sea, ko hono fatu ko eni 'etau founa ng ue ko ení, na'e kau ki ai e Minisit Pa'anga, kau ki ai pea mo e 'ofisi ko eni e 'Atita Seniale pea kau ki ai mo e M mipa 'o e Fakafofonga e kakaí mo e Hou'eiki Minisit mei he K miti Pa'anga. Ko e ngaahi kikihi eni e ngaahi felingiaki e ngaahi fakakaukau ke fakalalalaka. Ko e me'a ko eni na'e kole ko eni ki ai, ko e founa ko eni, 'oku lava, ko hono fakamali'i lelei p 'o'ona 'eni ia kae hiki mai 'o fakahoko e ng ue he Fale Alea. Ko u 'osi lave'i p 'e au 'Eiki Sea kuo 'osi lahi e ' tohi ia kuo 'osi 'omai. 'Osi fakakakato mai p ia, 'osi fakamo'oni mai ai e pule fakavahe mo e 'ofisakolo ia mo e Fakafofonga Fale Alea hang ko e founa motu'a. Ko hono 'omai p 'ona ko ia ia 'o fakapipiki p ia ki he ' foomu ko ení nau 'osi fakamo'oni mai ai. 'Ikai ke 'uhinga ia ke to e 'ave ki he 'Otu Motu mo e me'a ko ia pea ko e kuonga eni 'ilekitulonika 'oku lava p 'o, lava p foomu ia 'o fax ki Vava'u p ko f . Ka ko u kole atu 'e Sea, tau lalaka mo e taimí mo e fakalalalaka ko eni 'oku feinga ke maau ange 'etau ng ue ka tau tali e fokotu'utu'u ko ení ko e 'alu ia ki he lelei pea tau hoko atu ai ki he kaha'ú. He 'oku tali mai e ngaahi vahefonua ia mo e ngaahi v henga filí. Pea ka 'osi p eni ia 'oku 'ikai ke tali 'Eiki Sea 'e 'osi e pa'anga ia 'a e Fale Pa'anga 'e 'ave ia ki he feitu'u kehe. Ko 'eku teuteu p 'aku ke totongi he uike kaha'ú pea kapau he 'ikai ke maau e ng ue ko ení, te mau 'ave 'emautolu e pa'anga ki he me'a kehe ia kae toki vakai tautolu ia 'i Sanuali p ko Fepueli ta'u kaha'u. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: Sea ka u to e ki'i fakahoha'a p .

Sea K miti Kakato: Me'a fo'ou eni p ko e me'a motu'a p 'oku fakamafana.

Lord Fusitu'a: Me'a fo'ou. Hang kiate au na'e 'i ai e me'a ia 'o peh 'e ala fakahoko p 'a e founga ng ue ko 'oku fakahoko mai 'e he Minisit ki he ni'ihiko kuo 'osi kosilío pea ka 'oku 'ikai ke kosilio, 'oku makupusi p ia 'e he founga ng ue lolotonga ke 'alu ki he lao ko ia 'a e Pule'angá ke 'ai mai mu'a ha fakama'ala'ala mei he Kalake ki he tu'unga ko ia he kapau ko ia, 'e lava l ua e ongo me'a ko 'oku hoha'a, me'a ko 'oku hoha'a ki ai mo e me'a ko 'oku hoha'a ki ai e Pule'angá, 'oku kei fen pasi p , ke 'ai mai ange ke mahino e tu'unga e me'a ko ia pea tau toki p loti ai.

Sea K miti Kakato: M l , m l 'Eiki N pele. Tongatapu 4, na'e 'i ai e me'a na'a ke tokanga ki ai.

Tokanga ke maau e fakahoko fatongia 'a e Fakafofonga

M teni Tapueluelu: Sea fakamolemole Sea mahalo ko 'eku malanga faka'osi p eni ia 'a'aku he kaveinga m tu'aki mahu'inga ko eni. 'Eiki Sea ko hono 'uhinga p 'oku, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki k miti. 'Oku me'a mai e kakai e fonua. Te tau fokotu'utu'u 'a e lau ki he pule lelei mo tau feinga ke fokotu'utu'u e ngaahi potung ue kehé ke maau ka tau feme'a'aki eni e k miti 'Eiki Sea, ngaahi fakamatala ' tita ko e feinga ke maau e pa'anga. Ka tau heu holo 'etautolu ia 'a e l pooti ko 'oku fiema'u ke fai ai e maau. Ke tau 'uluaki maau kitautolu. Pea 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ko e talaihangamai 'Eiki Sea. 'Oku ou tui au ia ko e maau, 'uluaki kamata ia mei he tokotaha Fakafofonga, 'o kamata ia meia kita mo hoto natula. Pea 'oku 'ikai ko ha talaihangamai eni 'Eiki Sea ka na'e peh 'a e tulituli 'a e motu'a ni. Ko e 'uluaki ta'ú p pea u fokotu'u ai e kosilío ke maau e me'a ko ia. 'Oku 'i ai e ni'ihiko heni, ko e ta'u eni 'e fiha meimei ta'u 'e 17 'enau Fale Alea 'oku te'eki ai ha kosilio ia. 'Oku ne fakamatala mai 'e ia 'e Sea. Kapau ko e fokotu'u eni ke peh ni 'Eiki Sea, tau paasi p 'o tuku 'aisi ki he ta'u fo'ou ka tau ki'i pule fakafo'ituitui atu he ta'u ni. Ko e laum lie ko 'o e fo'i fokotu'u ko ia 'Eiki Sea, ko e foki mai ke tau pule fakafo'ituitui. Pea ko e h leva e 'aonga 'etau malanga'i 'a e pule lelei mo e vahevahe 'o e pule.

S miu Vaipulu: Sea ko u fakatonutonu atu. Fakatonutonu. Na'e te'eki ai ke 'i ai ha lave ia ke pule fakafo'ituitui ha Fakafofonga ki he pa'anga ko eni. Hala ia.

M teni Tapueluelu: Sai p 'Eiki Sea e fakatonutonu ia 'oku to e fakatonutonu. Ka 'o kapau leva he 'ikai ke tau tali ke 'ai e kosilio, ko hai leva 'oku to'e. To e lau e Fakafofonga ko e kosilio p 'oku lau ia ko e Fakafofonga tokotaha p , hei'ilo. Ka ko e me'a p 'oku toe mai ko e Fakafofonga Sea. Ko e me'a ko hono 'ave ko ki he kosilio, ke fakatahataha mai ha ngaahi sino ki he komiuniti 'o e nofo. Ko e taumu'a ia ko mo e laum lie 'o e l pooti 'oku 'omaí. Pea 'oku ou pou pou au ki ai. Ko e *provision* ko nau feinga au ke u *take note* ai 'a e faingata'a'ia 'a e ni'ihiko eni. Kapau 'oku 'i ai ha'anau feinga 'anautolu 'oku mahino kiate au 'enau faingata'a'ia 'Eiki Sea 'oku peh ni, ko mautolu mo 'emau ngaahi kolo 'oku tu'u fakataha. Ko e ui atu, ko 'emau kosilio 'Eiki Sea na'e fatu ia he AGM na'e fai. Pea fili ai e ngaahi lakanga. Pea na'a ku fokotu'u p 'oua te u sea au. Kuo pau p ke u kau he fakamo'oni hono tukuange e pa'anga, kae tukuange ngaahi lakanga kitu'a ke kau e kakaí hono fakakaukaua e pa'anga 'anautolu. Ka 'oku pau p ke u 'i ai mo e kau 'ofisakolo mo e pule fakavahe, ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea. Pea kapau ko e, ko e h e me'a 'oku mou to e 'uhinga ki ai. Te ke tokoni. Sai p Sea kapau 'e 'osi e tokoni ia pea fihi hang ha nailoní.

Veivosā Taka: . Tapu pea mo e Sea. Sea ko u poupou atu ki he ngaahi me'a ko eni 'oku feme'a'aki ki ai e Fale. Hang 'etau feme'a'aki Sea ko e ongo m tu'a. ko 'ena fakafekiki he 'eka 'e 8 pea mo e 100 'e taha. Pea 'osi ia pea ha'u e motu'a 'o talaange, me'a ko ena 'oku mou feme'a'aki ai 'oku tatau p 'eka 'e 8 mo e 100 'e taha. Ka ko e tu'u ko eni 'a e kosilio mo e k miti fakakolo mo e k miti fakavahe, Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e kehekehe ai. Ko e me'a p ko 'etau to e hipa'i ko ke 'ave 'o lesisita mo me'a, ka 'oku fengaue'aki p ngaahi me'a. Ko u poupou atu Sea ke tau tali mu'a e lao ko eni ka tau nga'unu kimu'a he 'oku 'ikai ke 'i ai, ko e me'a p eni na'a mau fai he ta'u kuo 'osi ko e me'a p eni 'a eni ko eni 'oku to e me'a mai ki ai 'a e ... ka ko u kole atu Sea, kuo mahino ka tau hoko atu. Ko u fokotu'u atu Sea ke tau tali.

Sea K miti Kakato: M 1 . Tongatapu 4 te ke to e hoko atu?.

M teni Tapueluelu: Sea, ko e ki'i, k taki p . M 1 e fakamaama mai mo e tokoni na'e fai mai.

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni.

M teni Tapueluelu: Sai 'aupito p ia 'Eiki N pele.

Lord Tu'i' fitu: Sea, ko 'eku ki'i faka'uhinga p 'a'aku ia. Na'a faifai kae, ko e kakai tatau p kitautolu 'oku 'i ai 'etau tatau ki he laó. Kae 'ai ma'u pe ke fakafaikehekehe'i 'a e tu'utu'uni mo e kaung ng ue. Na'a mahu'inga ange kosilio ia 'i he tu'utu'uni 'a e Fale Alea ki hono Fakafofonga. 'Oku 'i ai e fatongia ia 'o e kosilio mo e kakai ko e fili kitautolu p ko kimoutolu ki Fale ni. Ngata p he fo'i fili ko ia. Ko e fo'i fakalao p ia 'oku tohi'i he Konisitútone ia. Ko e fakalao ko 'enua fo'i fakamo'oni ko 'i he filí, 'oku mou 'i loto ni ai, ko ia 'oku 'alu atu ai e tu'utu'uni ko eni pea 'oku 'alu atu ai mo e lao e pa'anga 'o e Pule'angá 'i he tu'utu'uni 'o e Fale Alea he pa'anga. Pea ko u tui, kapau 'e m lohi e kosilio, ko hai 'e fakalao ki he lakanga ki he Fale Alea. Ko e Fakafofonga p ko e kakai 'oku nofo 'i tu'a 'o filí p ko e kakai 'oku fili 'o lava mai ki loto ni. Ko ia p Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Ha'apai, Vava'u, k taki 'oku lolotonga malanga 'a Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Sea ko e ki'i faka'osi atu p . Ko 'eku fakam 1 p 'a'aku pea ko u poupou atu p au he fakamaama na'e fai mai 'e Ha'apai 13. Ko u peh p 'e au ke tau tali p mu'a Sea e 1 pooti he na'e 'osi fai e toutou fakataha ki ia Sea. Na'e ui 'e he 'Eiki Sea, toutou fakataha ki ai pea toki fatu mei ai e tu'utu'uni ko eni. Ko u poupou atu ke tau tali mu'a, tau hoko atu Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Vava'u 15.

S miu Vaipulu: . Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko eni kuo 'osi fakamahino mai 'e he Sea ko 'o e k miti, 'a e founa. Hang ko ia ko mautolú, kuo 'osi fakamo'oni mai e pule fakavahe ia mo e kau 'ofisakolo 'i he fiema'ú, 'oku lava p 'o ng ue'aki. Ko u peh 'e au, 'ikai to e 'i ai ha me'a ia. He ko e me'a p ia ko he founa motu'a. Ka ko eni kuo 'osi me'a mai e Sea 'oku lava p ia ke ng ue'aki, pea ng ue'aki p ia Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: Sai Hou'eiki, tau p loti.

Vili Hingano: Te'eki ke ke fakafoki mai kia au ....

<001>

Taimi: 1550-1600

Vili Hingano: ... ke faka'osi atu 'eku malanga Sea.

Sea K miti Kakato: Ko u peh au kuo 'osi, kuo 'osi lele hake .

Vili Hingano: 'Io.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Vili Hingano: M l Sea. Sea k taki p 'i he'eku toe tu'u hake ka ko e 'uhinga foki ko au nau malanga ka na'a ke foaki ange 'a e taimi ke fai mai e ngaahi tokoni pea u tali lelei p 'e au Sea. Ko 'etau foomu Sea hang ko 'eku lave ko 'anenai he kamata'anga 'eku malanga foomu tatau p . 'Ikai ke to e kehe mei he ta'u kuo'osi. Ko e ki'i fo'i me'a ko na'a ku nofo atu ai Sea ko ia 'oku ha'u ai 'a e l pooti. He 'oku 'ikai ke 'asi mai he l pooti ha k miti faka-kolo. Ko e me'a ko 'oku 'asi ko he foomu k miti faka-kolo mo e kosilio fakakolo. Me'a ko 'oku ha'u he l pooti kosilio fakakolo. H ! Pea hang ko e me'a ko 'a e Hou'eiki ...

Sea K miti Kakato: Ko na'e 'osi fakam hino mai he Sea ko e sino kuo 'osi fakamafai'i.

Vili Hingano: 'A e sino f Sea ?

Sea K miti Kakato: Kau ai e fono, na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki N pele ko eni 'o 'Eua.

Vili Hingano: 'Io ko e ngaahi me'a ia 'i tu'a ia Sea 'oku 'ikai ke loto ia. Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni.

Sea K miti Kakato: 'Ikai ko ena 'oku tohi'i hena. Sino kuo fakamafai'i. 'E Sea 'a e K miti k taki 'o tokoni mai heni.

Vili Hingano: 'Ai kau hanga 'o lau'i atu Sea . Kakai kuo fakamafai'i 'e he k miti ...

Sea K miti Kakato: Ko ia, ko ia.

Vili Hingano: 'A ia ko ho 'uhinga ki he Sea, Sekelitali mo e Tauhi Pa'anga ?

Sea K miti Kakato: Kakai kuo fakamafai'i kapau ko e fono kuo 'osi fakamafai'i kapau ko ha k miti faka-kolo kuo 'osi fakamafai'i. Pea hang ko e me'a ko eni tokoni mai ko eni fakamaama na'e fai mai he 'Eiki N pele ...

Vili Hingano: Sea ko u tui p 'oku 'ikai ke ke fu'u me'a lelei mai kau lau'i atu ke 'osi 'a e fo'i s tesi. Kakai kuo fakamafai'i 'e he k miti faka-kolo p ko e sino faka-kolo. 'Uluaki Sea, ua

sekelitali tolu tauhi pa'anga. 'A ia ko e 'uhinga eni ia ki he ni'ihiki ko eni ngaahi lakanga eni kuo fakamafai'i mai 'e he kosilio faka-kolo p ko e k miti faka-kolo. Ka nau 'uhinga atu au Sea ko e 'uhinga ko e me'a ko eni 'oku m hino ki he motu'a ni, 'ofisa kolo pea mo e pule fakavahe 'oku lao ia 'i he Pule'anga. K miti faka-kolo 'oku 'ikai ke lao ia. Kosilio faka-kolo ka l sisita *active* leva ho ng ue. Pea ko e me'a ia 'oku 'asi mai 'i he'etau l pooti ko e kosilio faka-kolo. Pea ko e me'a ko eni 'oku fakam lohia mai he ko e fo'i *option* 'e ua.

Option 'uluaki 'oku kau ki ai 'a e motu'a ni ko e 'uhinga he 'oku te'eki ke 'i ai ha'amau k miti faka-kolo 'amautolu. Kapau leva 'e loto 'a e k inga Ha'apai 12 ke 'ai 'emau kosilio. Ko e 'uluaki me'a 'e fai ko e fa'u e kosilio fakakolo, ua ki ai kosilio fakavahe. Ko e kosilio fakavahe 'e ua 'i he v henga Ha'apai 12. Kosilio vahe Pangai, Kosilio e vahe 'Uiha pea mo e ki'i kolo ko ko Mo'unga'one. 'A ia ko e me'a ko 'oku fai atu ki ai 'a e fakahoha'a Sea ke ke k taki p 'oku m hino e me'a ia ko eni 'oku tau 'i ai tautolu he 'oku hang p ko 'eku fakahoha'a ko 'anenai 'osi m hino'i 'e au 'oku ou nofo au he *option* 'uluaki. Ka ko e me'a ko 'oku ou tokanga ki ai ko e *option* ua ko hono 'uhinga ko e ngaahi kosilio fakakolo ko ia 'oku fai mai ki ai 'a e fakahoha'a 'a e l pooti. Ko e foomu ia 'oku 'omai ai e kosilio pea mo e k miti fakakolo.

Pea 'oku m hino p ia kiate au Sea 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e hoha'a pea hang ko 'eku lau 'oku 'ikai ke palopalema ia ki he motu'a ni. Ko e h e me'a 'e loto taha ki ai 'a e Fale 'oku *ok* p ki he motu'a ni. Ka ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a ko e h e 'uhinga 'oku tau fakapaasi ai 'a e founga ng ue 'oku te'eki ke fakalao'i. Pea kapau leva te tau 'unu ki he me'a ko ia mahalo ko Tongatapu f p 'e mon 'ia 'e 'alu k toa ki ai 'a e me'a he ko ia p mo e kosilio fakakolo ko 'e ua kuo 'osi l sisita 'i Tonga ni.

Sea K miti Kakato: M l .

Vili Hingano: Sea 'a ia kapau 'oku me'a pea 'ai ke tali ai p fakatonutonu *amend* ai p fo'i me'a heni pea tau fakatonutonu ai p .

Sea K miti Kakato: Ko e h ho'o fakatonutonu ?

Vili Hingano: Ke 'ai ke fokotu'u ai kau ai e fono pea mo e k miti fakakolo ko e 'uhinga he ko e me'a ia 'oku 'asi.

Lord Nuku: Sea kole p ke ki'i tokoni atu p Fakafofonga. Ko 'eku ki'i tokoni p ko ki ai ko e ngaahi sino ko eni ko ke fili ai 'a e tauhi pa'anga mo e, kuo 'osi tu'utu'uni he 'e Lao ko Pule'anga 'a ia ko e silini ko e fili ia kuo 'osi fakalao. Ka 'oku fili 'i he fono ke'uhí ke lava 'o fakamafai'i ke ng ue e kosilio, kosilio ia 'oku l sisita ia he Pule'anga. Ko e me'a ko ke fai 'aki e ng ue ko 'a e kolo 'oku fili he 'e fono pea Sea ai 'a e pule fakavahe p ko e 'ofisa kolo ko e tu'utu'uni ia 'a e lao. Kapau leva 'oku 'ikai ke 'i ai ha kosilio fakavahe pea ng ue'aki e, 'a e tu'utu'uni ko ia 'i he vahevahe ko 'o e ngaahi kolo ki he k miti ng ue mo e ' k miti. He ko 'ene tu'u ko ai ko e k miti kotoa p 'oku fili ko e lao ke Sea ai 'a e pule fakavahe pea mo e 'ofisa kolo ko 'o e kolo ko ia ke ng ue l ua 'aki p . Koe'uhí ko nautolu ko 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ana kosilio fakakolo pea ng ue'aki 'a e founga ko he ko e Lao ia 'a e Pule'anga. Ko e me'a ko ia kuo 'osi fakalao'i p ia. Ko e kole atu koe'uhi ke tau tali 'a e founga 'e ua ko ia he 'oku tu'u mai p ia 'i h ka tau hoko atu.

Sea K miti Kakato: M l ‘aupito e fakamaama.

Lord Nuku: M l Sea.

Sea K miti Kakato: ‘Io. ‘E Hou’eiki ‘oku ou tui p ‘oku mou laum lie lelei ka tau p loti. Kalake. Moutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali ‘a e l pooti ...

M teni Tapueluelu: Sea, Sea fakamolemole.

Sea K miti Kakato: ko eni Tu’uma’u ki he Pa’anga...

M teni Tapueluelu: Fakamolemole ‘aupito p ‘Eiki Sea. Ko u tui ko e ki’i me’a ko eni ‘e nounou ‘aupito p . Ko e kole p ‘Eiki Sea ko hono ‘uhinga ko e kole ko eni ‘oku fai mai ko ‘i he foomu kole ‘oku peh , kakai kuo fakamafai’i ‘e he k miti fakakolo ‘uhinga mai foki ia k miti fakakolo. Ka ko ‘ene kole mai ke fai ke fakah ai e fo’i lea ko ko e sino ng ue ko ho loto ia ? ‘UHINGA p Sea ke si’i, ‘oku faingata’a’ia ‘a e Fakafofonga ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha’ane sino ng ue ia ‘a’ana. Ko ‘ene ‘uhinga mai ‘a’ana ke fakah ha fo’i lea ko e sino ng ue ai ‘Eiki Sea k taki.

Vili Hingano: Sea. ‘Io m l ‘aupito. Fakam l ki he tokoni ko eni ‘oku ‘omai Sea. Ko e me’a ia ko ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’a Sea he ko kimautolu ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amau kosilio ‘oku hang ‘oku tukuaki’i ‘a e founa ‘oku mau ng ue’aki ki he pa’anga hang ‘oku mau pule fakaaaoao fakafa’ituitui ki he pa’anga. Ka ko e sino ng ue ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘i he *option* ua ‘a e ...

Sea K miti Kakato: Ko e ongo fo’i lea ‘oku ke loto ke tohi ‘i h , sino ng ue ? Ongo fo’i lea ‘e ua ‘oku ke loto ke p ko e sino ng ue ?

Vili Hingano: Sea, ‘ikai ! Sai p ‘oku ‘osi m hino p ‘a e l pooti ‘a e *application form* ia. Ko u ‘uhinga atu au ki he’etau l pooti he ko ‘etau l pooti ‘oku nofo mai, sio ki he peesi f . Tali e poloseki e Fakafofonga mo e kosilio fakakolo. ‘A ia ko e me’a ko e me’a ko ‘oku fai atu ki ai ‘a e hoha’a Sea ‘oku kosilio fakakolo p ia h ka ko ‘etau *application form* ko e sino fakakolo k miti fakakolo. ‘A ia ‘oku tonu ke tohi’i e ‘ me’a ko ia h ke m hino.

Sea K miti Kakato: Ko e h e me’a ‘oku ke loto ke tohi’i ?

Vili Hingano: Tali e poloseki he Fakafofonga mo e kosilio fakakolo sino ng ue p ko e h e sino ng ue ‘oku ng ue’aki ‘a ia ...

Sea K miti Kakato: ‘A ia ko e fakatonutonu ia sino ng ue...

Vili Hingano: ‘Io ko e t naki p ki he’etau me’a Sea he ‘oku nofo p ‘etau l pooti ‘atautolu he fo’i me’a ...

Lord Nuku: P loti p mo hono fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Kae toki fakatonutonu e me'a ko ena 'oku ke ma'u.

Vili Hingano: M l Sea.

P loti'i 'o tali L pooti K miti Pa'anga mo hono ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato: Fiem lie ki ai ? M l . Sai. Moutolu 'oku mou loto ke tali L pooti K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga fika 5/2016 Tu'utu'uni ki hono Ng ue'aki 'a e Pa'anga Tokoni faka-Fale Alea k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita H vili Lavulavu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisit F fakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit 'a e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 18.

Sea K miti Kakato: Moutolu 'oku 'ikai ke laum lie ki he l pooti k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki 'oku ou fakam l lahi atu 'aupito m l e lava e f me'a'aki lelei 'o e efiafi ni ka tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga tapu ki he Tokoni Pal mia, Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki N pele, Hou'eiki 'o e fonua, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'at ke u fakahoko atu 'a e ngaahi ng ue kuo lava 'o fakahoko 'i he K miti Kakato.

L pooti ngaahi ng ue kuo lava mei he K miti Kakato

Ko e Fakamatala Fokotu'utu'u Ng ue Fakapa'anga Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga, Fepueli 2016 na'e tali. Potung ue ki Muli L pooti 'a e Potung ue ki Muli mo e F fakatau'aki 2015 na'e tali. L pooti 'a e Potung ue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaen tula 2014/2015 na'e tali. Potung ue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga ki he Ngaahi Ta'u 2012/2013, 2013/2013 mo e 2014/2015 na'e tali. L pooti 'a e Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga ki he Ta'u ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2015 na'e tali. Ko e L pooti K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga fika 5/2016, Tu'utu'uni ki Hono Ng ue'aki 'a e Pa'anga Tokoni faka-Fale Alea pea mo hono ngaahi fakatonutonu 'Eiki Sea na'e tali 'e he K miti Kakato. M l .

<002>

Taimi: 1600-1605

Penisimani Fifita: ...

P loti'i 'o tali Fakamatala Fokotu'utu'u Ng ue Fakapa'anga, Fepueli 2016

'Eiki Sea: Hou'eiki ke tau p loti'i e ng ue kuo 'ohake mei he K miti Kakató. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali e Fakamatala Fokotu'utu'u Ng ue Fakapa'anga Pangik Pule Fakafonua 'o Tongá, Fepueli 2016 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Veivosa Light of Life Taka, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe'aomoeata Vakát , 'Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Laláhí, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí, 'Eiki Minisit Mo'uí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Maí, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki aí k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M 1 . Ko ia 'oku ke loto ke tau tali e L pooti e Potung ue Ki Muli & Fefakatau'akí, 2015, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe'aomoeata Vakát , 'Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Laláhí, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí, 'Eiki Minisit Mo'uí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H maí, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki aí, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

P loti'i 'o tali L pooti Potung ue Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 2014/2015

'Eiki Sea: M 1 . Ko ia 'oku ke loto ke tau tali e L pooti Potung ue Fonuá & Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 2014/2015, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Penisimani 'Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe'aomoeata Vakát , 'Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Laláhí, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí, 'Eiki Minisit Mo'uí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H maí, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá,

‘Eiki N pele Fusitu‘a, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou‘eiki, toko 19.

P loti‘i ‘o tali L pooti Potung ue Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule‘angá 2012-2015

‘Eiki Sea: M 1 . Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali ‘a e L pooti a e Potung ue Ki He Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá, ki he ngaahi ta‘u ko ení, 2012/13, 13/14, 14/15, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Penisimani ‘Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, Vili Manuopangai Faka‘osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe‘aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau‘aki, ‘Eiki Minisit Mo‘uí, ‘Eiki Minisit Ngoué, ‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H maí, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá, ‘Eiki N pele Fusitu‘a, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou‘eiki, toko 19.

P loti‘i ‘o tali L pooti Pangik Pulé ki he ta‘u ngata ki he ‘aho 30 Sune 2015

‘Eiki Sea: Tali ia. Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali e L pooti ‘a e Pangik Pulé, Fakafonua ‘a Tongá ki he ta‘u ngata ki he ‘aho 30 Sune 2015, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Penisimani ‘Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka‘osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe‘aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau‘aki, ‘Eiki Minisit Mo‘uí, ‘Eiki Minisit Ngoué, ‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H maí, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá, ‘Eiki N pele Fusitu‘a, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto kotoa ki ai e Hou‘eiki, toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai ‘Eiki Sea.

P loti‘i ‘o tali L pooti K miti Pa‘angá Fika 5/2016

‘Eiki Sea: Faka‘osi p Hou‘eiki, ko ia ‘oku ke loto ke tau tali e L pooti K miti Tu‘uma‘u Ki he Pa‘angá mo e Ngaahi Fakamatala Pa‘anga ‘a e Pule‘angá Fika 5/2016 mo hono ngaahi fakatonotonu, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Penisimani ‘Epenisa Fifita, M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka‘osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe‘aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau‘aki, ‘Eiki Minisit Mo‘uí, ‘Eiki Minisit Ngoué, ‘Eiki Minisit T naki Pa‘anga H maí, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘angá,

‘Eiki N pele Fusitu‘a, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘ateiho, ‘Eiki N pele Tu‘iha‘angana, ‘Eiki N pele Tu‘i‘ fitu. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Ikai ha fakah loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou‘eiki, m l ‘aupito e ng ue ‘a e uike ni. Fakam l atu ki he Sea e K miti Kakató, mo e Hou‘eiki hono kotoa ka tau toki hoko atu p ki he M nite. Ka ko e kole p koe‘uhí ko e ki‘i ‘a‘ahi ko mo e Sea e Fale Alea ‘o Siamané, k taki ‘oku ai hono ki‘i polokalama. Pea ‘oku ou tui na‘e ‘osi tufa atu p ngaahi me‘a ko iá. Ka tau toki hoko atu uike kaha‘u.

Kelesi

Tau kelesi. (*Na‘e me‘a hake ai p ‘Eiki Sea ‘o fai mai ‘a e kelesi pea ko e tuku ia ‘a e Falé ki he ‘aho ni*).

<003>

